Ілько Борщак
Рене Мартель

Іван Мазепа

Київ
Видавництво СП «Свенас»
1991

ББК 84.4.Фр
Б 82

Ця книга — життєпис і політичний портрет гетьмана Івана Мазепи, однієї з найдраматичніших і найзагадковіших постатей в історії України, видатного полководця, громадського діяча. До неї увійшли також поеми В. Гюго і Дж. Байрона під назвою «Мазепа».

Эта книга — жизнеописание и политический портрет гетмана Ивана Мазепы, одной из самых драматичных и загадочных личностей в истории Украины, выдающегося полководца, общественного деятеля. В нее вошли также поэмы В. Гюго и Дж. Байрона под названием «Мазепа».

Друкується за виданням:
БОРЩАК І., МАРТЕЛЬ Р. Іван Мазепа.
Львів.: Червона калина, 1933.

Авторизований переклад з французької
МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО

Частину прибутку від видання цієї книги буде перераховано до Українського республіканського відділення радянського Дитячого фонду ім. В. І. Леніна на страхування дітей в рамках програми «Діти Чорнобилю».

Перекладено за виданням:
Elie Borschak, Rene Martel.
Vie de Mazeppa. Paris, 1931.

Художнє оформлення *В. П. ЛИТВИНЕНКА*

Б $\frac{4701000000-000}{М228(04)-91}$ Без оголошення

ISBN 5-85722-002-5

© Видавництво СП «Свенас», 1991

© Художнє оформлення. Литвиненко В. П., 1991.

Пам'яти
СОФІЇ БОРЩАКОВОЇ,
що була душею цієї книжки,
вдячні автори

Україна, Мазепа! Два слова повні споминів для всіх, що задумуються над історією Східньої Европи. Багато менше промовляють вони до уяви загалу на Заході Европи. Україна для більшості — це мрячний, хоч і привабливий образ, мрійлива літня ніч, з низьким похмурим небом, де розсіяні великі, ясні зорі, якийсь невиразний малюнок, на який чужинцеві важко наложити рямки часу та простору.

У західньоевропейській літературі Мазепа, завдяки романтичній поезії, залишився легендовим героєм, такою самою нереальною появою, як і країна, що його видала: — вродливий юнак, напівголий, прив'язаний до розгнузданого дикого коня, що мчить у божевільному розгоні, цькований маревом, через степову тирсу назустріч таємному призначенню. Чи Мазепа є тут плодом уяви, маревом? Навіть і цим ні, а тільки динамічним жестом.

А проте до якої легенди зростає така пригода!

Україна була тоді заборолом християнства проти татар і бісурменів. Її вольні сини, козаки, були останніми лицарями, закоханими в мріях і воєнних пригодах, що нестримно й невпинно перемірювали верхом простір отоманської імперії, визволювали невільників і стримували турецькі наїзди. На своїх легких чайках вони глузували собі із тяжких галер і, шигнувши стрілою через Чорне море, появлялися неждано на берегах Константинополя. Українське козацтво було визнане державами — приймало в себе послів від цісаря, від французьких і шведських королів.

У добі, від якої починається наше оповідання, приблизно від 1650 р., Україна із буйної, плодючої країни перемінилася в пустелю. Воєнна хуртовина зруйнувала її, зрівняла зі землею сотні міст і сіл, винищила населення. Скрізь горіли костри... догорали... Український нарід визнав над собою суверенність польського короля. Це панування сподівався він перенести легко, бо козаки були в той час єдиною силою, що могла охоронити польську державу перед наїздами турків і татар. Польські королі, може, були би пішли на уступки, якби могли були вести самостійно політику. Та вони мали за собою свою шляхту, хапку на плодючі землі багатої України, і римську церкву, що відмовляла козакам права залишатись вірними православній вірі. Коли податкові драчки шляхтичів переходили межі і коли релігійні переслідування ставали нестерпні, тоді український нарід бунтувався проти шляхти, а за цим появлялися костри, на яких гинули провідники поневоленого народу — найкращий квіт козацького лицарства.

Два роки раніше один із таких героїв Богдан Хмельницький підняв усе козацтво, селян, шляхту й духовенство проти шляхотського гнету. Польща стояла вже над пропастю. Козаки розбили королівське військо під Жовтими Водами, а під Корсунем Хмельницький узяв у полон Миколу Потоцького, переможця з-під Кумейок і Боравиці.

Хмельницький рушив на Волинь і Галичину, а після облоги Львова посунувся аж під Замостя та соймові накинув вибір короля, брата Владислава IV, що був єзуїтом і кардиналом.

Проте не використав як слід своєї перемоги і не переслідував Польщі сам Договір, підписаний ним у 1649-му, признавав у дійсності козацьку Україну як автономну державу під далекою суверенністю свого давнішого противника. Сам Хмельницький задовольнився становищем гетьмана.

Перемога ця не рішила справи. У 1651 р. війна почалася наново. Хмельницький, зраджений татарами — своїми союзниками, зазнав рішучої невдачі в битві під Жванцем. Побитий, самотній гетьман мусив шукати допомоги у природної опікунки всіх православних — Москви, якої суверенність визнав згодом у переяславськім договорі. У замазаній історичній картині тієї метушливої доби можна добачити кілька широких, простих ліній. Україна, між зростаючою силою Москви та несупокійною Польщею, змагала — повторім тут славні слова Вольтера — завсіди до вольности. Богдан Хмельницький пробував скинути із себе шляхотське ярмо, але не міг визволитися від впливів Москви. Мазепа, що жив усе життя ідеєю визволення свого краю та народу, остаточно таки підняв зброю проти Росії. Хмельницький і Мазепа — у цих двох іменах з'ясована вся новіша історія України.

* * *

Мазепа вродився в Мазепинцях, на шляхотськім хуторі Київщини, недалеко Білої Церкви, який польський король Жигмонт Август надав у 1592 р. шляхтичеві Михайлові Мазепі-Колєдинському зі славного роду Курчів.

Батько Мазепи займав визначну посаду в окрузі Білої Церкви; його мати походила теж із великої української рідні Мокевських. Вони мали двоє дітей: доньку Олесю й сина Івана, майбутнього гетьмана.

Дата народин Мазепи непевна; догадуємося, що це приблизно 1640 рік.

Щодо його дитячих літ, то теж мусимо задовольнитися

У тексті збережено особливості авторського стилю і орфографії.

здогадами. Зате уявою можемо легко змалювати собі ту наскрізь епічну атмосферу, в якій він зростав у добі невпинних боїв козаків із Польщею. Ще змалку мусив він навчитися їздити верхи, володіти шаблюкою та засвоїти собі всі ті військові вправи, які напевно вабили нащадка козаків. А при цьому він не занедбував своєї освіти. Адже належав до інтелігентної рідні, де наука була завсіди в пошанівку. Вплив його мами, Марії, що була жінкою освіченою, сміливою й свідомою патріоткою, заважив на ньому, й був це єдиний вплив, до якого признавалася така таємна й незбагненна індивідуальність. Мати вислала його на студії до Києва, де тодішні школи були славні на весь европейський Схід. Вчили там професори, що кінчали свої студії на Заході, а оснував їх київський митрополит Петро Могила, давній учень Єзуїтської Колегії «Ля Флєш», звідки запозичив методи навчання.

Мазепа студіює три роки реторику та латину. Цицерон, Гит, Лівій і Тацит стають його улюбленими авторами, і їхня мова та гармонійний стиль залишаться для нього зразками та чаруватимуть його все життя. Мазепа добре володів пером, у хвилинах дозвілля писав вірші й цікавився всіма родами літературної творчости.

Коли скінчив студії і вернувся до рідної хати, батько, що мріяв про велику карієру для свого сина, вислав його як пажа на двір польського короля Яна Казимира. Молодець умів з'єднати собі короля миттю. Мазепа вже тоді вмів чарувати людей; аж до пізньої старости зберіг тайну привабливости; королі, князі, жіноцтво, вояки, козаки, а навіть духовні не вміли боронитися перед його дивною силою полонювати серця.

Ян Казимир, син Жигмонта III та Констанції австрійської, провів усю свою молодість у боях проти Франції під еспанським прапором. Коли попав у полон, його зачинили на приказ Рішеліє у Венсенському замку, звідкіля випустили нелегко, аж після настирливих прохань його брата польського короля Владислава IV. У 1643 р. він надягнув на себе чернечу рясу, пробув рік в Італії як єзуїт, а чотири роки пізніше став кардиналом. Після смерти брата його покликали на польський престол і він оженився зі своєю братовою, Марією Людвикою Гонзага, до якої колись зітхав так ніжно на французькім дворі нещасний Сен-Марс*.

Новий польський король був у надто близьких взаєминах із західньою цивілізацією, щоби не піддержувати з нею надалі зв'язків із практичних оглядів. Мав звичку висилати щороку на чужину трьох талановитих молодців шляхотського походження, щоби вони доповнювали свою освіту. Мазепа попав також між цих вибранців. Він оглянув Німеччину, Францію та Італію, спрагнений так само, як пізніше Петро Великий, на

* Фаворит Людовика XIII, згинув на шафоті, бо конспірував проти Рішеліє.

все поглянути власним оком та все зрозуміти; врешті-решт почав знайомитися з політикою і вернувся з чужини як людина світового знання та оглади.

У 1659 р. бачимо його на дворі Яна Казимира у більших ласках, ніж коли-небудь. Тим часом події міжнародньої політики надали небавком зовсім інший напрям його бурхливій долі.

Згода України з Польщею не трівала довго. Ще раз справдилася відома козацька приповідка: «Доки Дніпро тече...»

Шляхта не могла зректися своїх ілюзій, і між давніми противниками вибухла нова війна. Цим разом Україна, що мусіла наблизитися до молодої православної Москви, не мала щастя. Тоді Ян Казимир опинився в поважних клопотах: Польща мала з усіх боків ворогів, на неї наступала Швеція, Бранденбург, Трансильванія, Москва та Україна, а навіть одна частина збунтованих польських магнатів звернулася проти неї. Ян Казимир бачив уже свій кінець. Мазепа помагав йому всіма силами. Король доручав йому кілька разів нелегкі дипльоматичні місії на Україні, й він умів завсіди виконати їх удатно.

Але Мазепа був українцем і польські магнати не могли йому вибачити ні його походження, ні його успіхів.

У 1661 р. Польща зазнала нової фронди*. Магнати, збунтовані проти королівської влади, створили, як це було в них у звичаю, нову Конфедерацію. Під час одної із своїх подорожей Мазепа мав нагоду ствердити підлу поведінку одного із шляхтичів, Пасека, що був королівським прибічником.

Пасек, паливода із письменницьким хистом, фанатичний, брутальний і жорстокий, дивним жартом долі обезсмертив своє немилосерне перо саме завдяки тому Мазепі, якого він хотів знеславити на віки вічні.

Ян Казимир, якому Мазепа розкрив очі, наказав арештувати Пасека, але цей великий крутій умів викрутитися і присягнув досмертну помсту Мазепі. Оба вони зустрілися рік пізніше в королівських передпокоях. Пасек, п'яний, а може, тільки прикинувшись нетверезим, виганьбив Мазепу. Цей замахнувся шаблюкою, а такий жест у королівській палаті вважали злочином. Мазепі занадто сильно заздрили придворні, щоби могли бути справедливими свідками інциденту; крім цього, він був козак і Ян Казимир, людина слабої волі, не завагався, коли треба було жертвувати Мазепою, щоби задовольнити апетити своєї шляхти. Мазепа втратив становище.

Та й ця невдача Мазепи не наситила помсти Пасека. Цей гуляка, що мав на совісті не одно темне дільце, мав — як це не дивно! — добре перо. Він залишив по собі «Спомини», які належать до найживіших творів польської літератури, написані з діявольським темпераментом, багатою, різкою й живою мовою, стилем блискучого полєміста та майстра шпади. Легко зрозуміти, що він хотів добре відплатитися Мазепі за підозрін-

* Бунт франц. шляхти проти Анни австрійської, себто: бунт шляхти.

ня, кинене на його чесність, за яке він міг відпокутувати в'язницею.

Тому-то Пасек вигадав у своїх «Споминах» славну легенду про розгнузданого коня, що на перший погляд осліплювала своєю плястикою, а в дійсності, як більшість поетичних образів, надто далека від правди своєю ефектовною романтичною уявою. Легенда ця каже, що Мазепа мав любку — жінку визначного польського магната; коли ошуканий чоловік дізнався про це, казав своїй службі зловити винуватця, прив'язати його нагого до дикого коня і пустити степом, що аж із Польщі помчав із ним в Україну. Пасек у ролі оборонця чесности так захопився власною уявою, що вигукнув: «Бачиш, Мазепо, до чого доводить підлога та чужоложство! Тьфу! Чи шляхтич може бути брехуном і злодієм?»

Хоча ця вся вигадка була неімовірна — і ледви чи треба доказувати, що в дійсності така подія неможлива — люди чомусь не ставились до неї скептично. Пасек, вийшовши із дуже реального та автентичного факту, що Мазепа користувався успіхом серед жіноцтва, хотів вкрити свого ворога тавром ганьби. Але придумана ним історія була в усіх подробицях занадто гарна й мала свою привабу: маса схопила її і перетворила в епопею, а поети, малярі та музики — Байрон, Гюго, Верне, Булянже, Ліст — покористувалися нею і звеличали її героя, що зріс до величини символу. Чи Едгар Кіне не порівняв раз нещасливої Франції до замученого Мазепи, перед яким простягалася славна майбутність?

Та вернімся до історичних фактів.

Мазепа віддалився від Польщі не з приводу якоїсь жінки. Його суперечка з Пасеком була для нього доказом, що він не може числити на дружбу Яна Казимира, дарма що цей уважав його своїм довіреним; це вразило його горду душу.

Невдача пригадала йому рідний край. Він зрозумів тоді, що Україна — це досить широке поле для його діяльности, для його могутнього темпераменту і для його мрій, спрагнених влади та володіння. Невдячність чужинця розбудила в його враженій душі патріотичні почування, досі невиразні.

У 1663 р. Мазепа входить у політичне життя України.

Ян Казимир перейшов удруге Дніпро і йшов війною на Україну. Мазепа належав до його дружини. Коли двір польського короля зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його і поїхав на хутір свого батька до Мазепинець.

Саме тоді на Україну споглядали заздрим оком три могутні суперники: Варшава, Москва й Константинопіль. Кожна з цих держав мала там свою партію і свого гетьмана. Найславніший був Петро Дорошенко, що мріяв з'єднати Україну, що була під Польщею, в одну державу під номінальною опікою султана. Цей дужий й суворий вояка належить до ряду великих українських патріотів, обезсмертнених народніми піснями. І на Заході знали цього страшного козака; французькі «La Gazette» та

«Le Mercure» оповідали подрібно, як Дорошенко, союзник турків, перемінив Польщу в пустиню; його портрети продавали в Парижі, Льондоні та Гамбурзі...

До нього прийшов Мазепа. Ведений певним інстинктом і маючи вже деякий досвід, придбаний на польськім дворі, пильний, зручний, елегантний та освічений, він зробив негайно карієру: спершу призначили його командантом гетьманської гвардії, а хутко потім дійшов він до почести генерального писаря, себто провідника всієї дипльоматії у козацькій державі.

У тій добі свого життя він переходить чимало любовних пригод; знаємо, що в своїй молодості, повній розквіту та перемог, мав він довкола себе чимало гарних жінок, яких імення до нас не дійшли. Із матеріяльних оглядів жениться він із багатою вдовою, яка хутко після цього сходить із світа, залишаючи йому велике майно.

Новий генеральний писар Дорошенка ввійшов до доброї школи, де міг прегарно розвинути свій незрівняний вроджений дипльоматичний хист. Він мусить виступати як посередник у переговорах з усією Европою: ладити між султаном, кримським ханом, польським королем, московським царем і бранденбурським електором. Сам Людовик XIV пробував нав'язати зносини з Дорошенком через свого варшавського амбасадора на те, щоби дістати від нього допомогу — корпус для боротьби проти цісарської армії.

Всі землі на правім березі Дніпра заявились за прапором Дорошенка; Лівобережжя визнало Москву, якої представником був гетьман Самойлович, бідний попівський син. Українські патріоти мріяли про велику Козацьку Державу, що охопила би землі, які опинилися під владою обох цих гетьманів. Із тією метою не раз починалися переговори між Дорошенком і Самойловичем; Мазепа брав у них участь у 1674 р. і вперше зустрівся із московськими боярами.

Україна переживала тоді страшні дні: турки, поляки, татари і москалі йшли війною на її землі. Південні та західні землі, колись такі багаті та родючі, перемінились у пустиню. Тодішній літописець, Величко, так описує цей стан із сумом: «Багато міст і замків опустілих, зруйнованих; вали, які люди вибудували з такою затратою сил, стали тепер захистом для диких звірів; в їхніх гордих колись мурах ховаються нині тільки вужі та ящірки... Поля пусті, ліси, озера та очерети вкриває мох... На всіх дорогах біліють купи висушених людських черепів...»

Не один патріот разом із кобзарями плакав над руїною рідного краю, знав причину лиха, бачив домашні чвари, чужинців, що постійно встрявали у внутрішню політику, та найкращі рідні сили розсіяні. Мазепа, може, терпів більш як інші від цих страшних національних гріхів, бо сам був у центрі справ і міг зблизька бачити навблаганні наслідки помилок. Його особиста амбіція, зміцнена новими успіхами, казала

йому бажати здійснення одної, могутньої та незалежної України під його проводом.

Не робимо тут здогадів, а основуємось на документі, збереженім у московських архівах,— «думі», яку сам він склав приблизно у тому часі:

Всі покою щире прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, братя, тото диво!

Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води;
Проз невзгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали.

«Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати.

На корабель поглядімо,
Много людей полічимо:
Однак стерник сам керуєть,
Весь корабель управуєть;
Пчулка бідна матку маєть,
І оноє послухаєть».

«Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати!»

Я сам бідний не здолаю,
Хіба тілько заволаю:
«Ей, Панове Єнерали,
Чому ж єсте так оспалі?
І ви, Панство Полковники,

Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєй болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!

Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!»

Ця «дума» містить у собі всю програму внутрішньої та закордонної політики: вона осуджує три чужинні орієнтації — на Росію, Туреччину та Польщу, що панували серед тодішніх українських провідників, і протиставляє їм ідеал з'єдиненої, сильної, самостійної України, якій у глибині душі Мазепа залишився вірним усе життя. Кидаючи поклик своїм землякам, щоби згуртувались в одну державу, майбутній гетьман накликував одночасно до дисципліни, яку добровільно повинні би всі приняти. Поза дипльоматом і патріотом, що домагається

сильної центральної влади, бачимо тут ще й аристократа, що хоче твердої єрархії, щоби державний корабель міг виплисти на повне море, керманича, який знає, що не всі можуть і вміють наказувати.

Мазепа жде, аж обставини дозволять йому здійснити цю програму, і поки що служить далі. Дорошенко висилає його з важним дорученням у Туреччину та Крим. Їде він із малим відділом татар і п'ятнадцяти невільниками, яких узяв від Самойловича; був це дарунок, призначений від гетьмана для його союзників. Та саме тоді, коли він їхав у Крим, зустрів славетного кошового отамана Сірка, страховище бісурменів.

Сірко — це був сміливий, енергійний ватажок, що йшов у бій як на бенкет, не дбав за добичу та роздавав її козакам. Татари, перед якими з таким жахом утікали інші народи, лякались його та називали «чортом».

Прикра несподіванка трапилась Мазепі: його татарську дружину перерізали, невільників визволили, а його самого взяли в полон. Запорожці вважали найбільшим злочином християнина видавати в руки невірних своїх братів; тому, що Мазепа прогрішився цим злочином, його як стій засудили на смерть. Ніколи за все своє бурхливе життя не опинявся він у такій великій і близькій небезпеці. Він попрохав дозволу сказати своє слово; коли вволили його волю, Мазепа сказав промову. Ані історія, ані легенда не передали нам цієї оборони генерального писаря козацької дипльоматії. Знаємо тільки, що його красномовність, його природний хист промовляти до чужого пересвідчення мали тим разом успіх. Дикий Сірко після довшої надуми сказав запорожцям: «Не вбивайте його..., може, колись він стане в пригоді батьківщині».

Мазепу відвели разом із Дорошенковими листами, що їх найшли при ньому, під охороною варти до головного союзника Сірка, гетьмана Самойловича, що піддався Москві. За ті два дні, які провів Самойлович із Мазепою, він підпав під його чар і згодився вислати його до Москви; Мазепа дався намовити і рішив покинути Дорошенка. Самойлович сказав йому на прощання: «Ручу тобі своїм словом, що ніхто не торкне ані тебе, ані твого добра. Розкажи тільки щиро в Москві все те, що ти сказав тут, про Дорошенка, його пляни, про кримського хана. Щасливої дороги, а хутко вертайся».

Якби Самойлович умів був глядіти у майбутнє, його погляди були б трохи інакші.

Мазепа з'єднав своїм чаром хитрих московських бояр так само, як з'єднав був собі польських магнатів, турецьких достойників і невгамовних запорожців. Він дотримав обітниці, яку дав Самойловичеві: оповів усе, що знав про Дорошенка, а листи гетьмана до великого везиря та кримського хана познайомили московських дипльоматів із плянами їхніх противників. Мазепу прийняли з усіма чемностями та заходились біля нього і, коли він виїзжав із Москви, прохали його переїхати з усім своїм

майном на лівий беріг Дніпра, де командував його новий приятель, Самойлович. Від тої хвилини він залишився на його дворі.

Тим часом кінця недолі України не було видко. Історики тієї доби добре називають її: Великою Руїною. Нові загони турків і татар перевалювались через нещасливу країну; на своїх куцих кониках зі стриженими гривами вони розтікалися на всі боки, вбивали, грабували та палили все, що попало. Так було до 1680 р., аж до мирних переговорів із Москвою, Портою та Кримом. Коли переговори почались, Самойлович вислав Мазепу як свого представника до Москви, і Мазепа виконав свою місію, як звичайно, щасливо.

3 січня 1681 р. у Бакчисараї підписали мир Москва, Порта і Крим. Нещасливу Україну знову пошматували: Туреччина заступила Польщу, і Дніпро розмежовував московські землі від султанських, лівий беріг перейшов до Росії, правий, із виїмком Київа та околиць, до Туреччини. А що дві держави, які поділились, добре зрозуміли змагання українського народу до єдности, то населенню заборонили під карою смерти переходити з одного берега ріки на другий. Це рішення засудило Правобережжя на загибіль.

Україну ждало ще нове лихо. У Москві, коли Петро Великий був малолітком, його сестра Софія, що правила за нього, мріяла про славу византійських імператорів. Її улюбленець князь Василь Галіцин, освічений, інтелігентний, вихований на европейський лад, хотів прогнати турків з Европи і зорганізувати проти «невірних» святий союз, складений із Росії, Польщі, Венеції та Цісарства. А що Польща за короля Яна Собєського мала бути одною із найдіяльніших держав цього союзу, то треба було подбати за її участь усякою ціною. 28 квітня 1688 р. Польща та Москва підписали «вічний мир», звернений проти Туреччини. Україна мусіла перша заплатити його кошти, і проти народнього протесту Москва признала Польщі право володіння правим берегом Дніпра: 40 літ після повстання Хмельницького поляки знову появилися перед Київом.

Москва підготовляла війну проти турків, але, як завсіди, так і цим разом найбільший її тягар мала взяти на себе Україна. Спішні листи, а за ними післанці їхали до Самойловича. Цей, як усі довкола нього, ненавидів шляхту і не скривав свого бажання, щоби «Святий Союз» скінчився невдачею. Коли йому принесли часописи зі звістками, що цісарські війська заняли Будапешт і венеціянці зробили десант у Мореї, він не хотів повірити. Зате, коли йому сказали, що поляки вивтікали з Молдавії і що на Волині появились татари, він сердечно зареготався.

При кінці квітня 1687 р. вся козацька армія, покликана універсалом Самойловича, попрямувала на Крим. Коли гетьман виїхав напереді свого війська зі своєї столиці Батурина, його кінь спотикнувся посередині моста. «Лихий знак!» — сказали довкола. Мазепа їхав поруч; він був генеральним осаулом.

При кінці травня московське військо підійшло, щоби з'єднатися з українським між ріками Орлом і Самарою, посередині нинішньої Катеринославщини; командував князь Галіцин. Союзники йшли разом на Крим.

Військо мусіло переїзжати голими степами. Спека була нестерпна; весна не мала дощів ні літо бурей; навіть ранньої роси не було і небо ненарушно-чисте пражило немилосердно. Трава висохла, під ногами людей і коней збивалась курява, засипувала очі та душила. Гетьман, що вже раз хорував на очі, мучився дуже. Від невдоволення та люти він не міг стримати грубих, нерозумних слів: «Нехай буде проклята та війна, яку почала Москва і за яку я заплачу своїм здоровлям! Чортівську штуку затіяла Москва! Перед усім світом чванилась, що завоює кримське ханство. Яке нам діло до цієї каторги?»

Татари підпалили степ і довкола українсько-московської армії горіло. Коли вогонь ущух, бо не мав чим горіти, перед союзниками простяглись згарища пустелі. Несамовитий вітер із далечі проймав смагою через задушливе повітря і ніс хвилі куряви, що смертним чорним рядном вкривали людей і коней. Треба було відступати.

Відступали аж до рік і над берегами зупинились.

Не можна вже було дігнати ворога.

Галіцин у щораз більшій розпуці бачив, що втікає від нього такий сподіваний воєнний успіх. Те саме відчували інші московські полководці. Їхнє військо пройшло величезні простори, надибувало надлюдські перепони, бо воно не звикло до степу, як козаки. Треба було звалити на когось вину. Тоді пригадали собі необережні нарікання Самойловича. Найдивніші балачки йшли у московському таборі:

— Це не татари, а українці підкладають на степу вогонь за таємним наказом гетьмана...

— Татари та козаки змовились, щоби не дати цареві завоювати Крим...

Галіцин не робив нічого, щоби заперечити ці поголоски, бо вони подекуди виправдували його невдачу.

Мазепа зрозумів, що прийшов мент, коли він повинен виступити. Під час свого першого побуту у Москві він ближче познайомився з Галіциним, очарував його і з'єднав собі. Під час тієї нещасливої виправи перші нитки дружби закріпились З другого боку, козаки віддавна не любили Самойловича. Вони казали, що він деспот, гнівний, хапчивий і накладає на нарід занадто важкі тягарі. В оточенні гетьмана повстала справжня змова з метою заохотити його, щоби протиставився Галіцинові і щоби щораз більше віддалити його від своїх підданих. Хоча Мазепа давав почин до цих маневрів, він був настільки обережний, що прилюдно тримався осторонь; як звичайно, він вів гру тонко і розумно.

Армія надалі подавалась узад. 7 липня група козацьких старшин, до якої Мазепа вмів зручно не пристати, передала

Галіцинові донос до царя проти Самойловича, якого обвинувачували між іншим у тому, що хоче відірвати Україну від Москви. Галіцин вислав цей документ, не повідомивши гетьмана про загрозливу небезпеку.

Два тижні пізніше окремий післанець від регентки привіз Галіцинові наказ арештувати Самойловича, відослати до Москви і негайно вибрати нового гетьмана.

Галіцин казав уночі оточити своїм військом головну кватиру Самойловича і передав до відома козацьким старшинам наказ своєї володарки.

Коли гетьман, прокинувшись уранці, побачив, що його шатра сторожать московські вояки, він зрозумів усе своє лихо. Та як звичайно і цього ранку він пішов до похідної церкви. Після богослуження підійшов до нього один із полковників і, вхопивши його різко за плече, гукнув: «Пане гетьмане! Військо зве тебе».

Гетьман вийшов мовчки із церкви.

На нього впала буря проклонів, докорів й обвинувачень. Бачили, як київський полковник погрожував йому навіть сікачем, яким вимахував над його головою.

Казали сісти Самойловичеві на нужденнім візку, а його синові наохляп на худощаву кобилу і так завезли їх до головної кватири Галіцина.

Князь скликав козацьку старшину, яка знову повторила свої обвинувачення проти Самойловича. Він пробував надаремне виправдуватись; збори переривали йому весь час криками та погрозами, не даючи змоги роз'яснити справу. Його вивели і відослали до Москви; там він коротав свої останні роки на засланні.

25 червня відбулись вибори на нового гетьмана. Козаки у рядах несли святочно до військової каплиці гетьманські відзнаки: бунчук та булаву.

Галіцин вийшов зі свого шатра на підвищення і так промовив голосно до козаків: «Козаки, виберіть собі гетьмана і за стародавнім звичаєм своїх батьків назвіть його одноголосно».

Настала велика мовчанка, а за нею знявся величезний крик, наче грім: «Мазепа, Мазепа, нехай Мазепа нам верховодить!»

Галіцин повторив кілька разів своє питання і на це дістав ту же однозгідну відповідь.

Тоді думний дяк із Москви вийшов на трибуну і прочитав переяславський договір, підписаний Хмельницьким і царем, основний акт, що з'ясовував взаємини між Україною і Москвою. Козацька старшина підписала папери, які їй предложили, і новий гетьман, склавши присягу на євангелії, почав урядувати.

Кілька днів пізніше Мазепа у своїй головній кватирі дав великий обід у честь Галіцина. Вистріли артилерії віщували радісно степам про появу нового володаря України...

Мазепа осягнув перші щаблі, намічені своїм себелюбством. Треба було закріпити придбані позиції та підсилити свій авторитет, якому невпинно загрожували дві сили: московські інтриги і козацька самоволя. Москва була недовірлива та підозрлива; її бояри любили гроші, її дипльомати радо слухали наклепів козацької старшини, піддержували непорозуміння між ними, вічно цькували згідно зі старим принципом divide et impera, щоби тільки вдержувати Україну у стані невпинного безладдя.

Самойлович залишив на рідній землі приятелів і прихильників; їх позвільнювали зі становищ, одного за одним, а меткіших відослали до Москви.

Козацькі верхи були завсіди небезпечні. Мазепа пробував якомога зручно цю небезпеку звести нанівець. Своїм старшинам роздавав він почести, побільшував їхні богацтва та землі і одночасно підтримував проти них недовірливість Москви. Коли його могутній союзник домагався вжити проти підозрілих осіб насильних засобів, гетьман боронив їх явно і таким робом з'єднав собі вдячність серед тих небезпечних елементів, зв'язуючи їх навіки зі своєю долею.

У 1689 р. рішили піти новою війною на кримського хана. Галіцин із допомогою Мазепи взяв провід у цій виправі, яка на цей раз удалась. Татарів побили, Перекоп відобрали, і хан мусів прохати миру. Коли треба було з'ясувати мирові умови, Галіцин радився Мазепи, але хитрий гетьман, лякаючись відповідальности, не виявив своєї думки.

Галіцин тріюмфально вернувся до Москви; приймали його там із почестями. Та це був його останній успіх; панування Софії кінчалось і Петро вже ладився перебрати владу.

Небавком і Мазепа приїхав до московської столиці. Показався він там із незвичайною пишнотою у товаристві найбільших козацьких достойників: генерального обозного, генерального писаря, генерального судді, генерального осаула та генерального бунчужного. Найбільші українські міста мали серед його дружини своїх полковників: і поважний Чернигів, і люба Полтава, і торговельний Ніжин, і Новгород, оспіваний згодом Гоголем, і Лубни, де півстоліття тому панував жорстокий князь Ярема Вишневецький, прогнаний Хмельницьким. Гетьманська дружина мала більш триста осіб.

Ніколи ще Москва не бачила українського гетьмана у такій пишноті. Здавалось, що вона приймає не вассаля, а могутнього

союзника і справжнього володаря. Чимало царської кінноти та піхоти виїхало назустріч козацькій дружині. Царська карита ждала на Мазепу при воротах Москви, і один високий достойник в імені царів і Софії питав, як здоровля гетьмана. Так наказувала давня византійська етикета.

Мазепа заняв місце у кариті з козацькою та московською дружиною перед нею і поза нею; він виїхав до міста через ворота від Калуги, переїхав ріку Москву через міст на човнах і зупинився у славному посольському дворі, де на нього ждали апартаменти.

Гетьман не знав, що діється на дворі, не догадуючись, що дні панування Софії та Галіцина вже почислені. У своїх розмовах із московськими комісарями, які мали перевірити його настрої, він вихвалював подвиги царського улюбленця:

— Ніколи ще невірні не мали такого страху, як перед князем Василем Василевичем Галіциним! Яка шкода, що забракло нам води і ми не могли зруйнувати Перекопу.

І до цього ще докинув такий коментар на доказ своєї вчености:

— Давні хронікарі кажуть нам, що перський цар Дарій, коли йшов завойовувати Крим із хмарами війська, не міг узяти Перекопу, бо бракло йому води, а відступаючи, поклявся, що ніколи більше не вернеться на Крим.

На другий день на Кремлю було велике приняття. На ньому вихваляли подвиги Галіцина та Мазепи, якому в імені царя передали багаті дарунки: срібну вазу та золотий пояс, прикрашений бриліянтами. Мазепа віддав візиту цареві Іванові, напівідіотові, патріярхові, та не міг зустрітись із Петром.

Гетьман був іще у Москві, коли дійшло до coup d'Etat: Софію зачинили у Дівочому Манастирі, Галіцинові відобрали його майно і заслали, Іван як би й не істнував, і велика Петрова доба почалася.

Мазепа мучився здогадами, що буде далі: його оточення вже намічувало його наслідника і сам гетьман тратив уже надію.

Він хотів заграти ще свою останню карту і зі своєю дружиною відвідав Петра у Троїцькому манастирі.

10 вересня молодий цар Петро, тоді 17-літок, приняв українців на авдієнції і тут іще раз могутній чар Мазепи взяв верх. Мазепа приніс зі собою багаті гостинці: великий золотий хрест, викладений самоцвітами, прегарну шаблю, яку наївний хронікар цієї доби оцінює на 2000 рублів, і золоті нашийники для царської рідні. Та більш як усіма дарунками вмів він з'єднати собі приязність царя своїм красномовством, своїм незрівняним хистом переконувати людей. Жаль, що ця майстерна промова найзручнішого дипльомата у тодішній Европі якось не зберіглась і не дійшла до нас.

Мазепа покинув Москву 12 вересня 1689 р. у ще більшій силі та славі, ніж мав її, коли туди приїхав. В останніх днях

його побуту у московській столиці трапився один дивний і дуже характеристичний епізод.

Польща, як відомо, ніколи не хотіла зректись України, і польський король Ян Собєський пробував з'єднати собі Мазепу через француза Невіль, тайного агента, якого вислав до Москви маркіз Бетюн, тодішній представник Людовика XIV у Варшаві. Невіль мусів доказати неабиякої штуки, щоби виконати свою місію, бо москалі XVII віку були дуже підзорливі і звикли стежити назирцем за чужинцями. Французький агент переодягнувся і у товаристві одного німецького лікаря, що мешкав віддавна у Москві, зумів найти доступ до Мазепи. Цей відкинув пропозиції польського короля. Чужинний посередник хоча і зазнав повної невдачі, не почував жалю до Мазепи; у своїх споминах він згадує про «велику вченість того князя, який володіє прегарно латинською мовою».

Гетьман мусів поквапно вертатись, бо на Україні збиралось на бунт. Заки виїхав до Москви, він залишив на відчинених кордонах сильні обсади. Але татари не рухались і небезпека приходила зі середини: вже поширювались чутки, що цар заарештував Мазепу, щоби заволодіти Україною. Запорожці проводили цим рухом; вони вислали послів до кримського хана і польського короля з пропозицією приєднатись до них проти Москви, яка наважилась на їхні вольності.

Якби Мазепа був хотів, він міг би був дати собі раду з царем, який не міг боронитись. Але він не хотів єднатись із Польщею. Він завів лад і при помочі своїх агентів у Варшаві та на Кримі вмів подати до відома, що Польща, втомившись турецькою війною, почала переговори з Портою, не розпитавши про думку свого московського союзника. Мазепа повідомив про це негайно царя, який був йому вдячний за таку важну вістку.

Для великої справи, до якої Мазепа підготовлявся, довір'я Москви було для нього необхідне. А все ж від 1689 р. до 1691 р. доноси проти нього пливуть до Москви рікою; все це було діло менше-більше довірених агентів Польщі, якій залежало на тому, щоби позбутися сильного гетьмана, що проводив одноцільною, дисциплінованою державою, що не мала симпатій для неї. І тому Мазепа весь час був насторожений: він мав скрізь добрих агентів, часто посилав впливовим боярам дарунки, при цьому ж вів льояльну політику. Доносщики виходили із довгим носом, і гетьман не втратив нітрохи довір'я у Петра.

З початку 1692 р. вибухла пошесть, що десяткувала запорожців і південні округи Полтавщини. Літом сарана знищила майже все жниво і пожежі, спричинені посухою, охоплювали українські міста. Нарід нарікав, що все лихо йде із Москви, тим самим і на гетьмана, якого потайних намірів не міг зрозуміти, вважаючи його звичайним прислужником царя. Мазепа добирав довкола себе людей вірних, піддержуючи старшину. Таким робом поволі творив він аристократію, якій розділяв землі і достатки, що досі були загальною власністю козацтва. Ці нові пани, вже справжні українці, поводились зі звичайними козаками і селянами, наче зі своїми рабами, а це була річ на Україні невидана. До політичного невдоволення долучились іще соціяльні умовини. На цій основі постав бунт Петрика.

У січні 1693 року один писар із державної канцелярії, званий Петриком, покинув Полтаву і втік на Січ. Був це сміливий шибайголова, добрий промовець і не без політичного змислу. Коли тільки опинився він між запорожцями, почав розмальовувати широкі пляни: прийшла пора, щоби спільно із татарами піти походом на Україну, яка жде тільки на гасло, щоби прогнати Мазепу. Вся біднота тримала зі запорожцями і різала українську шляхту, що тримала з царем.

Значіння Петрика зросло швидко; він став головним писарем Січі. Мазепа даремне домагався, щоби його видали; запорожці відмовились, покликаючись на право захисту, яким від віків могли користуватись сини степів. Хитрий Петрик умів іще переконувати запорожців, що гетьман висуває таке домагання тільки так, про око людське, бо у глибині своєї душі він не ставиться вороже до його проєктів.

Потім поїхав він на Крим і переконав хана, що треба почати війну проти Москви. Він навіть підписав із ним «В імені України» союзний договір, яким Україна зрікалася своїх договорів із царем і ставала союзником Криму. Коли Петрик мав уже цей документ у руках, тоді звернувся до запорожців із таким маніфестом:

«Болюче дивитись, як чужинці руйнують і гноблять рідний край».

«Не диво, що таке робить польський король. Колись ми були його піддані, але, завдяки Богові та Хмельницькому, ми визволились і накоїли Польщі стільки лиха, що вона й досі не може подужати».

«Не диво, що нашим ворогом є хан: з давніх-давен ми руйнували його землі».

«Та дивне ось що: поведінка московських царів; вони не завоювали нас зброєю; наші предки з власної волі для оборони православної віри піддались їм свобідно. І Москва зробила із нас свою передню сторожу: звідки ворог не йде, він у першу чергу руйнує наш край, за яким Москва ховається, як за твердинею. Та і цього їй мало; вона хоче ще зробити з нас своїх невільників».

Цей прецінний документ у розвитку української національної свідомости написаний в Акмечете, чудовім кримськім місті, названім згодом Симферополь.

Поважна частина запорожців відгукнулась на поклик Петрика і вибрала його гетьманом України. Татари та запорожці пішли походом.

Агенти, вислані Мазепою на Крим і на Запоріжжя, повідомляли його день за днем про зріст цього руху. Національна,

протимосковська програма Петрика покривалась із глибокими пересвідченнями Мазепи і відповідала його оточенню, але вони боялися соціяльної еволюції, яку вона мусіла була потягти за собою. Петрик хотів відобрати панам їхнє майно; починався вічний конфлікт між двома течіями: національною і соціяльною.

Петрик був представником бідноти і селянства, що бажав скинути одночасно московське ярмо та українських панів. Мазепа навпаки: хотів незалежної України для себе і для новоствореної собою аристократії; він і не думав про зміну селянської долі. Він був аристократом і ним залишився. Найкращим доказом цього був гордий маніфест, який він спрямував із Полтави проти бунтаря вже загроженого його військом:

«Що таке? Ти смієш сягати за гетьманським титулом? Нас справді дивує твоє божевілля!»

«Хто з тебе, нужденна собако, зробив провідника та опікуна?»

«Чи ми не знаємо, що твій батько був жебраком, що жив у Полтаві з людської милостині і що ти сам, коли ходив до школи, волочився по вулицях із голодранцями і годувався окрушками під нашими вікнами? Ніколи ти не стояв навіть біля шляхтича. Не віримо, щоби хан ішов із тобою. Не можемо допустити думки, щоби така визначна особа могла йти за тобою, ти, брехуне і підла собако! Це, певно, якийсь циган, що зібрав між татарами кілька тисяч волоцюг і називає себе ханом!»

Петрика і його татар побили; на другий рік вони почали нове повстання з такою ж невдачею. Мазепа не стратив з ока своїх намірів, а при цьому зручно показував цареві, яку велику послугу віддав він йому своєю перемогою над Петриком.

У 1695 р. Петро Великий хотів пробити для Росії вікно в Европу на Чорнім морі і зовсім непотрібно почав облогу Азовської фортеці. Мазепі доручили провід над диверсійним наступом на кримського хана, щоби не допустити татарів з допомогою туркам. І цим разом гетьман мав щастя і після кількох могутніх наступів на славну татарську фортецю Кізікерман (нині Берислав), яку вважали непереможною, він здобув її. Мазепа вернувся у тріюмфі на свій батуринський замок. Тоді він справді володів Україною.

Та не довго довелось відпочивати після тієї перемоги. Петрик знову вибрався проти нього війною, на цей раз з армією 30 000 татар, і поширяв чутку, буцімто він незаконний син Мазепи. Мазепа виступив іще раз проти нього, наново побив татар, але Петрик був невпійманним і вів далі свої інтриги. Щоби позбутись цього свого завзятущого ворога, Мазепа наклав на його голову нагороду, і тоді Петрик щез. Так закінчилась історія того українського «Пугачова».

Цар Петро І створив новий орден св Андрія, і другим із

черги, який дістав цю відзнаку, був Мазепа. Мазепа скінчив 60 літ і, здавалось, дійшов до вершка слави. Від Хмельницького ніхто не мав на Україні такої безоглядної влади; державна старшина та аристократія мали для нього беззастережне довір'я, мав він при собі особисту варту, складену із сердюків, і вів у батуринській палаті життя справжнього володаря. На його дворі завели дуже точний церемоніял, і гетьман приймав чужинних амбасадорів із королівською пишнотою. Тоді як у Москві панували ще варварські звичаї, Мазепа зробив із Батурина европейський осередок.

Він опікується письменством, наукою, мистецтвом і Церквою, якої вірним лишався завсіди. Більшість чудових київських церков в українськім бароко, що й досі не втратили своєї краси, побудувані або відновлені за Мазепи.

Він відбудував манастир Лаври, обвівши його монументальним муром із чудово прикрашеними воротами. Довго після його смерти, коли пам'ять про нього затирали у найменших закутинах, його портрет залишався на одному манастирському вівтарі. Гетьман побудував прегарну церкву св. Миколи, перетворив Могилянську Колегію, вибудував прославлений пізніше Шевченком собор у Переяславі.

Численні інші панегірики звеличували його ім'я. Аристократія, духовенство, вчені, письменники та мистці вихвалюють його за те, що поставив Україну так високо. А коли прийшов його кінець, московські кати розшукували пильно всі пам'ятники, залишені після нього, щоби їх спалити. Тому-то слідів по ньому так мало; зате ті, що дійшли до нас, є доказом, який культ панував довкола його особи.

Мазепу славлять як «протектора київських Атен», його прославляють за «побожність не тільки для церкви на Україні, але теж і серед темряви турецьких бісурменів».

Цю останню подробицю треба роз'яснити. Слава Мазепи, як опікуна церкви та науки, поширилась між усіма православними отоманської турецької імперії, і чимало грецьких єпископів, болгарів, сербів і навіть арабів приходило до Батурина прохати підмоги. Тоді Мазепа казав видати власним коштом чудову євангелію арабською мовою. Ця дорогоцінна книга, викладена бриліянтами, находиться нині в Алепо; можна на ній нині ще бачити гетьманський герб з його титулом Dux Cosacorum Zaporoviensium.

На великі свята в Єрусалимі досі вживають у церкві Св. Гробу срібну миску, вирізьблену якимсь італійським мистцем, із таким написом: «Щедрий дар великого гетьмана Його Величности Івана Мазепи».

Панегірики оспівують геройські вчинки великого вожда, «його справедливість», «його великосердя і правоту», сміливість нового Геракля». Це «найбільший український лицар».

Його гостинні бенкети у Батурині славились широко. На них

він, 60-літній господар, іще дужий і меткий, у колі своєї генеральної старшини та полковників, приймав поклони від ріжних авторів, що приходили деклямувати свої панегірики в його честь, і власників славних друкарень із Київа та Чернигова, які передали йому у багатих палітурках твори, ними видруковані, де його звеличували. Одного разу він відвідав у Київі Могилянську Колєгію; учні та професори, козацькі сини, одночасно вчені та вояки, витали його латинською мовою. Вони гордились ним, і серед тієї молоді поруч такого розумного та сильного провідника могла зродитись надія, що одноцільна та вільна Україна зможе небавком добитись своєї повної самостійности.

Французький амбасадор де Бонак каже у своїх «Споминах», що в Україні не надибав він ніколи людини, яку можна би рівняти з Мазепою не тільки щодо впливів і багацтва, але теж щодо освіти та ширини світогляду.

Усі сучасники Мазепи йдуть навипередки у похвалах. Згадаймо Пилипа Орлика, який після його смерти залишився оборонцем самостійности України на чужині; Теофана Прокоповича, майбутнього реорганізатора російської православної Церкви, автора драми «Володимир» у честь Мазепи;— він твердить, що Мазепа — це спадкоємець Володимира Великого. «Приглянься собі у Володимирі,— каже він,— наче у зеркалі і побачиш у ньому свою славу та хоробрість!» Згадаймо ще одного теольога Стефана Яворського, також майбутнього голову російської православної Церкви, тодішнього ректора Могилянської Академії, великого бібліофіла, що складає панегірик у честь Мазепи; єдиний примірник цього твору, що оминув вогню, на який засудив його цар Петро, находився у давній царській бібліотеці у Петербурзі.

Одна похвала, написана по-латині у 1690-му, має таку присвяту:

Illustrissimo ac Magnificentissimo Domino D. Johanni Mazeppa, Duci exercituum.

Мазепа з деяким кокетством залюбки відповідав на святах чистою мовою Лівія та Цицерона, тоді як у Москві Петро ледви міг найти одного перекладчика до латини. «Козацька країна», як її називали тодішні европейські географи, багато вище стояла у той час освітою, ніж Московщина, вкрита ще варварською темрявою. Досить пригадати дикі смертні засуди Петра, що власноручно катував своїх «стрільців», кару, накладену на царевича Олексія, жорстокі забави царя та його прибічників. Досить прочитати описи Москви, зроблені европейськими подорожниками при кінці XVII в., характеристику з побуту царя у Парижі, написану Сен-Сімоном.

У XVII в. між слухачами університетів у Сорбоні, Падові, Лєйд і Празі було багато українців.

Арабський архідіякр, Павло Алепський, відвідав Україну та Московщину, коли Мазепа був іще юнаком. У своїх «Споминах» пише він, що дуже здивувався, побачивши на Україні «стільки дітвори у школах». «Хоча я і чужинець, а таки не почував себе там на чужині». Коли ж доїзджав він до Москви, зараз серце йому стискається, його душа «почуває себе пригніченою», бо «у цій країні ніхто навіть трохи не може почувати себе свобідним».

Бідного православного араба, що вибрався до Східної Европи збирати на церкву, приймають там так холодно, що він хоче якомога скорше знову перейти український кордон. «Наші душі,— пише він,— затремтіли радощами та потіхою, наші серця відчинились і ми подякували Всевишньому, бо хто хоче скоротити своє життя на п'ятнадцять літ, нехай їде до москалів». У козацькій країні він віднайшов чар життя, свободу та цивілізацію...

Мазепа є представником київського духа, европейської культури, основаної на латині, науці, а також на духові лицарства, яке вище всього ставить людську гідність. Між козаками всі були рівні і всі становища виборні. Московська цивілізація погорджує наукою, нехтує лицарством; усі — від найбільшого боярина до найскромнішого мужика — то царські «раби». Що вже й казати про дикі, грубі розривки, про загальне п'янство, про закони, топтані ногами!

Яка з тих двох культур мала взяти верх? Про це рішила Полтава, і Мазепа мусів відступити місце Петрові.

Та яким робом цар міг зевропеїзувати Москву? Чи звернувся він до західних учених? Тільки у невеличкій мірі. Він мусів шукати помочі у київській культурі, у тих усіх духовних і учених, що колись гуртувались довкола Мазепи. Науку та культуру принесли Москві українці з Київа.

Люї Паріс з'ясував цю правду, коли у 1834 році писав: «Між старою Русю Ярослава з Київа, княжою та лицарською, дуже подібною до решти Европи, і Московщиною, азійською та деспотичною, ледви визволеною з монгольського ярма, істнує безодня».

Цієї безодні не засипали при кінці XVII віку. Москві, як колись Римові, трапилось чудо: Graecia capta ferum victorem cepit...

* * *

11 листопада 1699 Петро I і польський король Август Саський зійшлися біля Москви у селі Преображенскоє і там підписали трактат, до якого небавком пристав теж данський король. Дуже молодий вік нового шведського короля Карла XII і звістки про його повне безсилля сприяли найсміливішим плянам поділу земель. Польща бажала собі Лівонії та Естонії, Росія, придбавши Інгрію та Карелію, могла нарешті дістати це віддавна бажане вікно, яке Петро бачив над Балтійським морем.

Україні загрожувала насильна війна проти Швеції. Такі вигляди не дуже їй подобались. Цим разом наростав уже конфлікт не із Кримом, Туреччиною або Польщею. Між Швецією і Україною існували традиційні взаємини дружби. Густав Адольф хотів познайомитись із нею ближче. Карло X був вірним союзником Хмельницького і виявив себе льояльнішим, ніж московський цар.

Щоби добре зрозуміти союз Швеції з Україною, Мазепи з Карлом XII у 1708 р., треба завернути 50 літ узад до першого союзу Хмельницького з Карлом X. Анальогія обставин незвичайна. Коли внедовзі після переяславського договору цар наблизився до поляків, Україна шукала дружби зі Швецією. Лютеранська Швеція, неприязна папі, була одночасно ворогом Варшави та Москви. Її далеке географічне положення не дозволяло їй на завойовницькі ідеї. Для України це був ідеальний союзник, і на кілька літ перед смертю Хмельницького вона ввійшла з нею у порозуміння. Варт звернути увагу на такий факт: під час переговорів шведські амбасадори остерігали гетьмана проти всякої спроби зближення з царем, бо «Москва,— казали вони,— деспотична держава, не зможе потурати поруч себе істнуванню вільного народу».

Метою союзу, до якого пристала теж Трансильванія, був поділ Польщі. Швеція застерігала собі балтійські провінції, Україна мала зібрати всі етнографічні українські землі аж до Висли, «скрізь, де говорять українською мовою і де панує православна віра». Крім цього, вона мала збільшитись смугою білоруських земель, що мали їй забезпечити зв'язок зі Швецією через балтійські краї.

Цього проєкту не здійснили, бо Карло X помер передучасно, але козацька дипльоматія ніколи не тратила надії, що колись можна буде його відновити. І ось так Україна, хоча ніхто її не питав, стояла перед війною, яку треба було вести у далекій країні з дружнім народом. Що більше: на підставі договору між Україною і Москвою українських військ не вільно було вживати поза межами батьківщини, а тут треба було воювати над берегами Балтійського моря.

У цьому зворотному моменті своєї історії Україна містила в собі давню Чернигівщину, Полтавщину, місто Київ (решта Київщини належала до поляків), частину Катеринославщини та Херсонщини. Ці дві останні творили Запоріжжя.

Україна мала свою адміністрацію, своє законодавство, свої суди, свої гроші, і головно армію, якою цар не міг розпоряджатись без згоди гетьмана. Ця 60 000-на армія була всього на 10 000 люда менша від московської.

Мазепа був сильно невдоволений початком війни. У 1700 р. Петро домагався від нього прислати йому 10 000 козаків. Коли вони зібрались, прийшов протилежний наказ: військо непотрібне. Та ледви його розпустили, Петро знову хотів 12 000 людей.

Козаки виїхали під командою Мазепиного сестрінка полковника Обидовського; коли вони підійшли до Пскова, почули, що Карло XII розбив москалів над Нарвою. Українці мусіли завернути півколом, вислухавши лайок від своїх союзників, чому вони не приїхали їм помогти начас.

Та український нарід зазнав іще більшої образи. Правобережжя займали поляки. Україна ніколи не могла погодитись із таким станом, який уважали тільки тимчасовим і насильно довершеним фактом. Саме цього Польща побоювалась. Коли вона стала союзником Петра, вона домагалась від нього затвердити її панування на Правобережжі. Тоді цар вислав одного зі своїх дяків Михайлова, щоби поладнав цю справу з Мазепою.

Можемо уявити собі, що діялось у душі Мазепи, коли він вислухував справоздання секретаря, який запевнював його, що «великий цар у всіх справах щодо України не зробить нічого, не спитавши ради шляхетного та хороброго гетьмана».

Хоча Мазепа вмів майстерно скривати свої почування, цим разом він не вмів ними зовсім заволодіти:

«Небезпечна річ,— відповів він,— в'язатись із Польщею, це вже й давна приповідка каже: «Як довго світ буде світом...»

Одначе у 1701 р. не прийшов іще мент, щоби зірвати з Росією; патріот заховався, на перший плян виступив дипльомат, і здавалось, що гетьман годиться на бажання Петра.

Небавком цар захотів нового корпусу проти шведів. Від'їхало п'ять полків під командою старого миргородського полковника Данила Апостола, героя віденської облоги і майбутнього українського гетьмана.

— Це шляхетна людина,— казав про нього Мазепа,— і найстарший полковник, який заслужив на пошану та любов цілої армії.

Козаки побили генерала Шліпненбаха, але Апостол, повідомляючи про цю перемогу Мазепу, жалувався, що москалі забрали його воякам захоплену ними добичу, ще й знущались над ними.

— Після цього,— казав він,— не можна вірити, щоби наші козаки, якщо їх не присилують, хотіли битись за царя.

Багато із них перейшло таки зараз на шведський бік.

Військо, вернувшись на Україну, дало волю своїм почуванням. Воно обвинувачувало голосно Мазепу:

— Що ж робить наш гетьман? Він приятель москалів тому, що дістав ордер і за нас уже не дбає! Москалі хотять нашої загибелі.

І доходило до справжніх боїв між козаками і москалями. На базарах ішли бійки, і одного разу якийсь російський полковник крикнув скажений: «Годі, подлюки! Занадто довго підносите ви голову і гордо покивуєте своїм чубом! Тепер ми вже маємо вас!»

Народній гнів вибухував з усіх боків, і Мазепа добре звер-

тає увагу на цей стихійний прояв волі народу. Він вибирає вчену тактику, може, аж надто вчену. Його емісари піддержують надалі серед народу обурення, а він щораз більше зазначує назовні свою вірність цареві. Ця подвійна гра мала свої користі та недостачі. Вона дозволяла гетьманові підготовлятись супокійно, але нетямуща маса, що звикла мішати у спільній ненависті імена Петра та Мазепи, здивується у відповідній хвилині, коли побачить рішення Мазепи; спантеличена, вона вже не зможе зрозуміти як слід нового становища і не дасть збунтованому патріотові беззастережної підтримки, якої він від цієї маси сподівався. У цьому лежав глибокий корінь невдачі.

Рік 1704-й був повний несподіванок і подій. Карло XII наїхав на Польщу, де пани, вірні своїй найдавнішій традиції, зрадили свого короля Августа Саського. Петро для піддержки свого союзника наказав Мазепі заняти українські землі під Польщею. Гетьман віддавна ждав цього рішення.

Могутня українська армія, якою командував сам Мазепа, перейшла Дніпро і ввійшла на українську територію, приналежну до Польщі, де віддавна не бачили українського гетьмана!

Найславнішим провідником козаків, по тому боці, був хвастівський полковник Семен Палій. Як довго Польща вела війну з турками, вона приняла з вдячністю поміч нових козаків під проводом Палія для свого короля Яна Собєського.

Але історія повторяється. Коли тільки небезпека минула, знову магнати та їх речники разом із католицьким духовенством почали появлятись на козацьких землях. Тоді відношення козацької старшини до Польщі почало псуватись. Палій має потайне порозуміння з Мазепою і зберігав для нього ці землі під Польщею. Мазепа як союзник Москви віддавна не мав ниякої свободи у своїй діяльності і мусів задовольнятись тим, що заохочував нишком Палія.

Палій у перших роках XVIII в. хопив разом зі своїми сотниками за зброю проти Польщі і розбив польське військо. Він відновляв традицію Хмельницького. Польща, розшматована Августом Саським і Карлом XII, не мала сил боронитись. Київщина, Волинь і Поділля збунтувались. Козаки, селяни, а навіть українські верхи, зробили повстання; стали нищити шляхту та жидів.

Мазепа ще раз опинився на півдорозі між своєю льояльністю супроти Москви і своїми симпатіями українського патріота. Як усі його земляки, він бажав собі успіху повстання на українських землях під Польщею, добачаючи в цьому виїмкову нагоду, щоби з'єднати весь нарід. Та з другого боку цар домагався висилки війська на підмогу полякам у боротьбі з Палієм. Гетьман найшов спосіб, як погодити такі суперечні інтереси: він написав до Палія, щоби цей пробував погодитись із поляками і потайки помагав йому.

Але Польщі вдалось здушити повстання. Після цього прийшли жорстокі репресії, від яких гинуло тисячами населення. Тільки Палієві вдалося окопатись в околиці Білої Церкви.

Цар прохав Мазепу, щоби він переконав Палія, нехай піддасться Польщі. Цим разом гетьман відмовився і гордо відповів Петрові: «Не можу взяти на себе такого гріха і переконувати Палія і Самуся*, щоби вони самі пішли в ярмо. Я ж не можу дати їм забезпеки, що їм дарують життя».

Тоді цар дав сам Палієві наказ, щоби піддався полякам. У той час Мазепа ввійшов з цілою своєю армією до Польщі, щоби піддержати Августа Саського проти магнатів, які почали його покидати у користь Станіслава Лєщинського, що віднедавна сидів на престолі з ласки Карла XII.

Мазепі вже нікуди було вибирати, чи за Палієм чи проти нього. Сама особа провідника бунту сходила тут на другий плян; по суті, тут ішло про те, щоби використати виїмково сприятливі обставини для з'єднання українських земель, що були під Польщею. Мазепа ввійшов на ці землі за згодою Августа Саського; але рішив, що більше із них не відступить. Треба було зробити «диверсію», відвернути гнів царя і поляків, одним словом: треба було найти якусь жертву. Як справжній учень Макіявеля Мазепа не завагався і рішив пожертвувати для цієї мети Палієм.

Палій часто відвідував гетьмана, який завсіди приймав його якнайкраще. 1 серпня 1704 р. він прийшов до головної квартири Мазепи у Бердичеві. Його приняли бенкетом, під час якого добре випили, а вночі, коли він міцно заснув, його вхопили, вивезли до Батурина, звідки вислали до Москви. Палія заслали на Сибір.

Мазепа заняв Білу Церкву і заволодів усією територією. Поляки, що самі його прикликали, не могли протестувати, бо він освободив їх від Палія. Але народня пісня зрозуміла із цього політичного успіху тільки моральний чи пак мало моральний сенс і станула на боці Палія, як народнього героя. А втім, його несподіване арештування принесло українській державі всю Київщину і він був тільки руїнницькою силою в Україні.

Цар, побачивши, що Мазепа його обдурив, не забув за відплату: тепер він передав його у розпорядження Августа Саського. Для Мазепи була це смертельна образа: він, герой двацяти трьох походів, мав би служити під королем, славним хіба своїми гулянками та невдачами! Він мав би віддати одну з найкращих европейських армій на поталу паяца, якого навіть власний нарід покинув! А все ж Мазепа не виявив своїх почувань і надалі хитрував, рішений продовжувати свою політику у щораз рішучіше українському дусі.

Події принесли йому перше задоволення. Август і цар звернулись до нього із проханням, коли він був на Волині із

* Богуславський полковник.

30-тисячною армією, щоби покарав польських магнатів, збунтованих проти свого законного володаря. Мазепа відплатився їм добре за всі давні кривди українського народу.

21 жовтня в'їхав він тріюмфально до своєї столиці Батурина, залишаючи на Волині залоги для забезпеки краю. Була це прибрана форма анексії.

У Батурині застав Мазепа Апостола, що воював із Петром проти шведів. Старий полковник і його козаки були обурені поведінкою москалів; чужинні генерали на службі Петра помітували українцями, били їх і не вагались вішати. У Познані москалі та саксонці позабирали козакам коні, а польські старшини ганьбили козаків останніми словами. Магнати погрожували: «Нарешті маємо вас у своїх руках...»

Чутки про цей стан ішли по Україні, і Мазепа тішився, що вони допомагають його плянам. Гетьман скривав своє вдоволення і писав іще до царя, що його обурює невдоволення козаків. Петро надалі вважав його своїм найпевнішим союзником. Коли Мазепа з початку 1705 р. склав йому візиту у Москві, цар приняв його як правдивого володаря.

Цього ж року весною гетьман удруге рушив зі своєю армією на Волинь і Поділля — буцімто, щоби допомогти польському королеві в його конфлікті з його васалями, а в дійсності, щоби в тій околиці закріпити свою владу. Одночасно, щоби випередити скарги Августа Саського, він написав до царя, що «поляки це не його приятелі і що він почуває себе, як ягня серед стада вовків». Мазепа, занявши Волинь і Поділля, здійснив ще один із суттєвих пунктів національної програми. Одночасно через своїх агентів знав він, що діється у Варшаві; цар усе ще довіряв йому і слухав його рад.

3 вересня 1705 р. проголосили польським королем Станіслава Лєщинського. Мазепа залишився на Волині та Поділлі, щоби тим певніше зберігти ці землі для свого доброго приятеля Августа Саського.

У місяці жовтні польський шляхтич Вольський, висланий королем Станіславом, привіз Мазепі проєкт союзу в офіціяльній формі, підписаний польським королем і канцлєром, з дуже корисними умовинами. Та гетьман не вірив у добру волю Станіслава Лєщинського. Вольського взяли на тортури, а потім вислали до Москви з листом до царя, де Мазепа запевняв царя Петра I, що він «залишиться непохитним, як гранітна скала супроти всіх спокус».

Тим часом до головної гетьманської квартири приїхав полковник Горленко, один із найбільше шанованих провідників Козацтва. Він командував біля Гродна одним допоміжним корпусом, якого частина стояла і в Ризі. Він склав обвинувачення проти москалів, що їхні старшини поводилися з козаками нахабно, що вони навіть украли йому коня...

Цар рішив вислати козаків до Прусії, щоби там зробити з них «драгонів», а це було страшним замахом на найдорожчі

їхні права та вільний військовий устрій. Горленко закінчив свою промову вигуком: «Пане гетьмане, Ти, що нами проводиш, що Ти думаєш про це все?»

Мазепа вперше виявив полковникам свою думку: «От яка нагорода за нашу службу!» — казав він гірко.— «Ах, як я хотів би, щоби хтось інший був на мому місці. Який я дурень, що відкинув пропозиції Станіслава!»

Більше він не казав, але мету свою осягнув: полковники зрозуміли, що гетьман має чуле серце на їхні скарги і що він живо відчув образу свого народу.

Між Карлом XII і Мазепою почались переговори. Їхні подробиці для нас недоступні, бо шведські архіви згоріли у Полтаві і оба володарі з незвичайною обережністю, у найбільшій тайні вели справу.

У цьому часі Мазепу запрохали на хресного батька внучки княжної Дольської. Ця польська дама, давня приятелька Мазепи, була дуже інтелігентна і, хоча уже в літах, досить приваблива. Мазепа найшов у ній гідного спільника. Після довгих конференцій вони накреслили плян діяльності.

Зима 1705/6 р. була для Петра виїмково сувора. Шведи заняли всю Литву, цар взивав Мазепу до Минська: там застав його шифрований лист від Дольської. Був це мрачний, сумовитий, березневий день. Армія розташувалась посеред білоруських лісів і болот. Мазепа проходжувався зі своїм вірним Орликом самотною незримою дорогою. Якийсь чернець вийшов обом назустріч, добув із згортків своєї одежі звиток і вручив його Мазепі. Гетьман передав його Орликові, щоби прочитав.

34-літній Орлик був тоді козацьким генеральним писарем і, може, єдиною людиною, до якої Мазепа мав довір'я. Він виховав його на свою подобу, годуючи улюбленим своїм автором Макіявелім, випробовував і розвивав невпинно. Зрештою життя Орлика доказало, що Мазепа не помилявся, шануючи його більше, як кого-будь. Орлик залишився йому непохитно вірним навіть тоді, коли Мазепа розпрощався зі світом, і він з побожною пошаною згадував свого «славного добродія», дарма що всі цого нещастя мали свою причину у беззастережній службі Мазепиному ідеалові. Цей українець чеського походження — його рід виводився від баронів Цісарства з XII віку — мав глибоке почуття чести. Згодом Орлик мав між своїми другами Карла XII і шведських достойників, кримського хана, французьких міністрів і дипльоматів: кардинала Флєрі, Шовелєна, Вільнеє амбасадорів цісаря і англійського короля.

Орлик відразу відчитав таємничий лист княжни Дольської. Вона повідомляла, що її післанець вже вернувся з двора, відомого гетьманові, і що один король пересилає йому лист. Ці умовлені знаки означали шведський двір і Карла XII. Мазепа стежив за грою обличчя Орлика, кажучи:

— Дурна жінка! хоче покористуватись мною, щоби ошукати його Величність царя і щоби віддати йому Августа за Стані-

слава, що обіцяє допомагати нашим приятелям у боротьбі зі шведами. Я вже писав свого часу цареві, повідомляючи його про цю нісенітницю, і він щиро з неї сміявся.

І Мазепа дивився пронизливо на вірного Орлика. Чи мав він деякі сумніви щодо свого секретаря? Та Орлик не відповів нічого і вгорнув себе мовчанкою, що задовольнила його пана.

Весною Мазепа вернувся до Батурина. У червні мав цар приїхати до Києва. Гетьман виїхав до нього, хоча часто нарікав у своїх листах до канцлєра Головкина, що його мучить подагра. Як бачимо, він незабаром по-мистецьки використав ту буцімто свою недугу.

Одної ночі у Києві, в своїй палаті, він покликав до себе Орлика, щоби відшифрувати новий лист від княжни Дольської. Вона радила йому переводити свій плян; він може рахувати на всю шведську армію, що піддержить його на Волині. Усі його побажання будуть здійснені, і небавком вона обіцює переслати йому поруку, підписану Карлом XII і Станіславом.

Мазепа, вислухавши горілиць на ліжку цього листа, прочитаного Орликом, прикидався, що він глибоко обурений. Він підвівся одним скоком і сам як добрий актор почав кричати:

— Клята баба з глузду з'їхала! Раніше писала мені, щоби цар узяв під свій покров Станіслава, а тепер уже щось інакше. Навіжена! Вона хоче мене, бувалу та хитру птаху, ошукати! Щоби це було за нещастя, якби я дав себе намовити такій жінці. Невже ж справді можливе покидати життя для смерти, пускатись від одного берега, не знаючи, чи допливеш до другого! Сам Станіслав непевний своєї корони, Польща розділена між двох королів. Яку основу можуть мати обіцянки божевільної? Я постарівся на вірній службі цареві, його батькові та братові. Я не дав себе ні королеві Собєському, ні кримському ханові, ні донським козакам. А тепер на склоні мого життя звичайна жінка хоче збити мене зі шляху. Орлику, дай мені вогню!

Мазепа власноруч спалив лист і казав далі:

— Орлику! заки вийдеш звідсіля, напиши до цієї клятої баби шифрою так: Прошу Вас, княгине, припинити все листування, яке загрожує мому життю та моїй чести. Не робіть собі, княгине, не то надії, але навіть не думайте про те, щоби я на старість супроти царя міг захитати свою вірність, яку досі ненарушно зберіг від молодечих літ і в якій хочу вмерти.

Лист написали та запечатали, і Мазепа сховав його, кажучи, що сам його вишле. Не знати, чи цей лист дійшов до особи, для якої був призначений, чи Мазепа хотів іще раз перевірити вірність Орлика.

Дня 4 липня цар Петро приїхав до Києва в товаристві Меншікова, колишнього пекарського помічника, що дістав титул князя; він став улюбленцем царя і учасником його оргій, інколи виступаючи в ролі ката. Грубий і жорстокий, інтелігентний і елєгантний, він хотів стати українським гетьманом.

Мазепі було про це відомо, і він був обережний, бо знав, що нема річей неможливих для царя і що у відповідний мент його не стримали би вольності, признані Україні.

Два дні після приїзду царя до Києва розійшлася чутка, що Карло XII хоче піти походом на Україну. Петро доручив негайно Меншікову, щоби підготовив для зустрічі ворога кінноту і поставив Мазепу під накази свого вибранця. До битви не прийшло, бо Карло XII пішов на Саксонію, але поступок царя вразив гетьмана. Він жалувався перед своїми полковниками: «Ось як відплатили мені за стільки літ вірної служби. Бути під наказами Меншікова! Я ще зрозумів би, якби це був якийсь Шереметєв або достойник високого роду!»

Аристократ не міг вибачити Меншікову його «низького походження», але не виявляв своїх почувань росіянам. Ця зручність допомогла йому до нового успіху.

Гетьман приймав у Києві царя та його двірську дружину пишним бенкетом. Коли вже багато випили, Меншіков зовсім п'яний прийшов до Мазепи і почав говорити йому на вухо, але так голосно, щоби всі сусіди, генерали та козацькі полковники, могли чути:

— Гетьмане, Іване Степановичу, пора вже покінчити з нашими ворогами.

Зібрані довкола Мазепи побачили, що тут іде про якусь тайну, почали збиратись до відходу, але гетьман затримав їх рухом руки.

— Ні,— відповів він,— ще не пора.

Меншіков, здивований, що йому перечать, говорив далі:

— Та, здається, не буде ніколи кращої до цього нагоди, як тепер, коли цар є тут з цілою своєю армією.

Мазепа відповів:

— Небезпечно починати нову війну, внутрішню, заки ми не покінчили із зовнішніми ворогами.

А Меншіков далі:

— Отже, чи треба лякатись, чи щадити царських ворогів? Гадаю, що ні. Зрештою, Ти одинокий вірний цареві. Ти мусиш якраз дати доказ свого прив'язання — Ти повинен увіковічнити себе в пам'яті росіян. Майбутні царі повинні звеличувати Твоє ім'я і казати, що ніколи не було вірнішого гетьмана від Івана Степановича Мазепи, який віддав російській державі найбільші послуги.

Тоді Петро, налякавшись нерозумної сповіди свого довіренника, дав знак до відходу. Росіяни відійшли, і Мазепа залишився зі своїми земляками. Коли за царем зачинилися двері, запанувала важка тиша. Із ревеляцій Меншікова виходило, що те, що лишилось Україні з її самостійности, знову хотять обмежити.

— Ви чули? — казав Мазепа.— Завсіди та сама історія, і в Москві, і тут, і скрізь. Господи, змилуйся над нами і не дай їм виконати наміреного пляну!

Ці слова розбудили найглибші струни: вся наболіла образа і віддавна притаєний жаль як стій промовили.

— Скрізь проливаємо свою кров: у Лівонії, Польщі, Литві, на Кримі, Туреччині. І навіщо? Вся наша нагорода — це образа, приниження, а тепер хотять нам ще забрати останки нашої свободи...

Всі були зрозуміли притаєний змість натяків Меншікова, але аж тепер провідники козацтва почали розуміти почування Мазепи, до якого їхнє довір'я ще зросло.

Петро, налякавшись, що Карло XII спрямовує на Україну, рішив підготовити її до оборони і зробити Київ фортецею. Ціле літо 1706 р. козаки мусіли носити землю і слухати наказів москалів, які їх ганьбили, били, відрізували їм вуха і поводились із ними не як зі союзниками, а як із рабами. Лицарі мусіли працювати як селяни. Ще й, на нещастя, прийшла посуха. Бракувало робучих рук, поля лежали необроблені, збіжжа висихало, а московські вояки тероризували села.

Нарід почав нарікати по коршмах, на базарах, у церкві. Козаки, селяни та поспільство падькали: «Що собі думає гетьман? Чи забув він за Україну під московськими соболями? Чи серце його закаменіло? Ех, якби ми мали гетьманом старого Дорошенка, Палія або Гордієнка, тоді сини України не докотились би так низько!»

Мазепа знав про це все, і його агенти ще й розбуджували народнє обурення. Він приготовлявся дбайливо до хвилини, коли зможе здійснити мрію свого цілого життя, не нехтував розсудливістю, прикидаючись, буцімто нічого не бачить і не чує. Мазепа був незбагненним. Відтепер тільки головачі мали доступ до нього. Одного дня відвідав його старий миргородський полковник Апостол. Прийшов і каже:

— Очі всього народу звернені на Тебе, гетьмане. Цей нарід вірить у Тебе. Нехай Господь береже Тебе перед смертю, щоби Ти не залишив нас у цій неволі.

Другий полковник Горленко додав своє:

— Як ми щодня молимось за спокій душі Хмельницького і звеличуємо його ім'я за те, що визволив Україну з ляцького ярма, так і навпаки: проклинатимемо, ми і діти наші, довіку Тебе і Твої кости, коли Ти нас за свого гетьманування після смерти своєї у такій неволі залишиш.

Мазепа все ще мовчав. Чи міг він їм повірити і довірити? Чи не знав він, скільки то разів ішли доноси до Москви від полковників на його попередників? Не забув він іще прикладу зі Самойловичем. Та треба було відповісти і відложити на пізніше передчасне роз'яснення.

— Я вже писав кілька разів до царя про наше лихо. Коли хочете, виберіть Горленка, а я вишлю Орлика, і передасьте цареві прохання, щоби пошанував наші ненарушні права та вольності.

Цю пропозицію приняли. Та Мазепа не виконав її, не розвідавши спершу; цар не згодився би ніколи на таку осторогу,

яка довела би його до скажености. Коли полковники вернулись, мусіли зректись свого проєкту.

Кілька днів пізніше прийшов новий лист від княжни Дольської. Мазепа зібрав полковників і прохав Орлика прочитати його вголос. Княжна писала, що за обідом із російськими генералами Ренном і Шереметєвим вона вихвалювала Мазепу. Ренн погодився з тією похвалою, але кинув від себе: «Яка шкода цього сміливого та інтелігентного Івана Степановича! Сарака і не знав, що князь Меншіков копає під ним яму і хоче заступити його іншим гетьманом». Княжна Дольська спитала здивована Шереметєва, чи це правда, а цей потвердив звістку.

— Чому ж ви,— каже вона,— не повідомите про це гетьмана! Ви ж його приятель!

— Не можу,— мушу мовчати,— відповів Шереметєв.

Коли Орлик скінчив читати, Мазепа забрав слово:

— Знаю, що вони підготовляють проти мене і проти нас усіх. Вони хотять зробити мене цісарським князем (і справді у віденських архівах істнує княжа грамота з гербом Мазепи, прецікавий документ, невикористаний з огляду на дальші події), хотять скасувати козацьких старшин, прилучити до себе наші міста і наслати до них своїх воєводів. Якщо почнемо супротивлятися їхнім плянам, тоді вони гадають прогнати нас до Польщі і заселити Україну москалями. Ви чули на останньому бенкеті слова Меншікова. Я знаю, що він прохав царя надати йому чернигівське князівство, яке він уважає першим ступнем до становища гетьмана. Знаю ще й те, що цар, почуваючи небезпеку, запропонував нашу Україну одному англійському льордові Мальбору. Відтепер наша країна засуджена на те, щоби нею правив чужинець, москаль або англієць. Боже, визволи нас від москалів!

Представники козацтва відповіли на цю промову вигуками гніву та ненависти. Вони гукали всі нараз.

— Чому ж ти нічого не робиш, гетьмане?

— Чи ти не наш провідник?

— Чи козацькі шаблі не гострі?

— Чи нема у наших набійницях олова?

Мазепа встав і сказав Орликові тільки одно:

— Орлику, напиши Дольській лист із подякою за цінну дружню раду.

Козаки вийшли, а Мазепа лишився сам у задумі. Недалеко було до розв'язки цієї притаєної трагедії.

* * *

Тоді як на Україні становище так змінилось, інші події, не менше важні, зміняли перспективи европейської політики.

У цьому ж році 1706 Карло XII рішив надобре покінчити з Августом Саським. З своєю славною армією, що нагадувала

монастирський чин, де вояки щодня молились і читали біблію, він рушив на Саксонію, рідну спадщину Августа. Одночасно видав другий маніфест, заявляючи, що йде війною тільки проти самого елєктора, і обіцює, що нічого не змінить у складній будові св. Імперії, як вона істнує від вестфальських договорів. Август був тоді на Литві і не лишив у Саксонії війська, тому прохав миру. Умови Карла XII були важкі. Саський елєктор повинен був зріктися польської корони і вимовити свій союз Петрові. Саксонець крутив, швед був невблаганний. Август, бачучи, що справа безнадійна, рішив вислати до ворога нового посла — свою любку Августу Кенігсмарк, чудово-привабливу жінку, маму Маврикія Саксонського, майбутнього переможця з-під Фонтене. Карло, чистий лицар, якому ні одна жінка не нарушила ще спокою і який заслужив на назву «непорочного короля» більш як Людвик баварський, відвернувся від чарівної Аврори. Вольтер у своїй Pucelle звеличав на свій лад цю подію:

Чував я вже, красуне Кенігсмарк,
Як-то Карло, прославлений чудак,
Що поконав кохання й королів,
Тебе у двір впустити не хотів,
Щоб не піддатися Тобі як раб,
Він оминув Твоїх приваб.

Армія Карла XII йшла вперед, і 1 вересня Ляйпціг упав. Август Саський програв до решти справу. Його делєгати підписали 14 вересня у замку Альтранштадт справжній абдикаційний мир: Август зрікся польського престола, звільнив своїх підданих від присяги на вірність, визнавав королем Станіслава Лєщинського і зривав із царем. Тріюмф Карла XII був повний. Франція, що сама почала тзв. сукцесійну еспанську війну під наступом могутньої коаліції, складеної із Імператора Англії та майже всієї Европи, ледви дихала. Вона програла дві битви під Гохштедт і Раміліє. Шведські перемоги, за якими Версаль стежив завсіди зі симпатією, прийшли саме на час як диверсія.

Від часів Рішеліє Москву вважали за одного із головних ворогів Франції. Напередодні битви під Нарвою Людовик XVI писав: «Я покладу край московській амбіції». Його представник у Варшаві Балюз так само роз'яснював поразку Августа Саського: «Шведський король працює на користь його королівської Величности французького короля, коли побиває саксонського елєктора, імператорського та царського союзника».

Балюз, відвідавши у 1704 р. Москву, вертався через Україну, де гостював у Мазепи.

Ось що пише Балюз у листі до одного зі своїх кревняків:

«З Московщини я поїхав на Україну у край козаків і був день гостем володаря Мазепи, що має там найвищу владу. Я мав до нього лист від канцлєра московського. На кордонах України мене зустріла почесна козацька варта і з великою шаною ввела до міста Батурина, де в замку править володар

Мазепа. Колись він, хоча козацького походження, але зі славного шляхетського роду, мав придворну рангу при королі Казимирі. Мій батько знався з ним добре, навіть у молодечі роки я бачив пана Мазепу, гарного і стрункого, при дворі.

Знаючи добре, що найвищі почести зміняють людей і що не завсіди обережно пригадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якомога найчемніше, як личить його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам спитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза*. Діставши від мене притакливу відповідь, володар Мазепа виявив у найприхильнішій формі своє задоволення, що його Прехрестіянська Величність (Людовик XIV) має своїм представником сина його давнього приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і що бачив мене не раз у Кракові, а потім зітхнувши промовив:

«Eheu! fugaces labuntur anni».

Він назагал любить прикрашувати свою розмову латинськими висловами, а як прегарний знавець цієї мови може бути суперником наших найкращих отців єзуїтів. Його мова взагалі добірна і вибаглива, правда, якщо взагалі розмовляє, бо більше воліє мовчати і слухати інших.

При його дворі є два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з майстрами італійцями, яких у гетьманській резиденції є кілька, говорить по-італійськи. Я розмовляв з володарем України польською і латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоча у молоді роки відвідав Париж і південну Францію, був навіть на принятті в Люврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо я сам бачив у цього мудрого володаря французькі та голяндські газети.

Володар Мазепа вже поважного віку, з яких десять років старший від мене; вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі як у жінки, тіло його міцніше від тіла німецького рейтера й їздець з нього знаменитий.

Його дуже поважають у козацькій країні, де нарід назагал свободолюбивий і гордий і мало любить тих, що ним володіють. Мазепа притягнув до себе козаків твердою владою, великою військовою сміливістю і пишними бенкетами для козацької старшини у своїй резиденції. Я був свідком одного такого бенкету, в якому багато дечого на польський лад.

Розмова з володарем вельми приємна тим, що він має великий досвід у політиці; у протилежності до москалів він слідкує і знає, що діється у чужих країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, яку бачив я в світі, а та-

* Батько Балюза, Антуан, приїхав у Польщу у почоті королеви Марії Люізи 5 грудня 1648 р. В Антуана Балюза в Варшаві народився син Жан Казимир, автор цього листа.

кож добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я вельми обережно зводив розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признати, що від цього володаря не міг я нічого певного витягнути. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити і не казати. Все ж гадаю, що ледви чи він любить московського царя, бо не сказав ні слова, коли я жалувався на московське життя. Зате щодо польської корони пан Мазепа не затаїв, що вона іде за прикладом давнього Риму до занепаду. Про шведського короля говорив з пошаною, але вважає його занадто молодим. Особливо було мені приємне почуття пошани, яке володар Мазепа виявив до особи Його Величності (Людовика XIV), про якого багато мене розпитував і якому прохав мене засвідчити свою пошану і відданість. Це не звичайна чемність, питома п. Мазепі, але відповідає дійсності: в залі його резиденції, де висять портрети чужоземних монархів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети Цісаря, Султана, польського Короля та інших володарів»*.

Маємо право догадуватися, що у своїх розмовах зі старим гетьманом Балюз викладав клясичні теорії французької політики супроти Швеції. Мазепа тим приємніше мусів вислухати його сповіди, бо сам знав, що французький король скрізь поборює царя: чи не чув він недавно від своїх, із Константинополя, що французький амбасадор уживає всіх заходів, щоби намовити султана до війни з Петром?

Людовик XIV вислав миттю до Карла XII одного із найкращих своїх дипльоматів барона Безенваля з місією, щоби набунтувати шведського короля проти Імператора: князь Евген і льорд Мальбору своїми свіжими перемогами підготовили грунт французькому дипльоматові в Альтрантштаті. Доля Европи буцімто залежала від рішення, яке прийняв шведський король, а Карло XII ще роздумував і боровся у собі.

Мазепа, що завсіди мав прегарні інформації, стежив назирцем за успіхами шведів тоді, як московське ярмо гнітило Україну щораз більше.

Петро, бачучи, що його грунт у Польщі заломлюється, зумів приєднати собі одну частину польських магнатів обіцянками, що відбудує польську Україну. Можна уявити собі гіркі почування Мазепи, який бачив, як знову з вини Москви віддалюється щораз дальше так довго мріяна ним перспектива про окрему і самостійну державу, яка з'єднає в собі всі українські землі. Цар іще раз, ані не завагавшись, знищив здобутки довголітньої терпеливої праці.

---

* Уже по виході у світ французького оригіналу «Мазепи» один з її авторів, Ілько Борщак, віднайшов у рукописному відділі паризької Національної Бібліотеки (Fonds Baluze, vol. CCLI.) цей документ, що освітлює перебування Балюза у Мазепи.

11 квітня 1707 Мазепа приїхав до Жовкви, у Галичині, до головної кватири Петра, який зараз скликав велику раду. Гетьман сам брав участь у цій нараді, але не прийшов на бенкет після неї. Видко було, який він схвильований і нервовий, дарма що звичайно був спокійний і вмів володіти собою. Своїм близьким, що хотіли відгадати причину такого виїмкового його неспокою, він сказав такі таємні слова:

— Якби я так вірно служив Богові, як служив цареві, я дістав би найвижчу нагороду. Та тут, хоча би я був янголом, не дістану подяки за свою вірність.

На другий день москалі хотіли підкреслити новою нечемністю, що Мазепа опинився напів у неласці. Меншіков, не повідомляючи Мазепи, переслав одному з козацьких полковників наказ про воєнні операції і цим явно нарушив українську конституцію та приняті звичаї, які панували між Москвою і Батурином. Тепер уже гетьман голосно висловив своє невдоволення:

— Який глум! Яка образа та пониження для мене! Бачу щодня князя Меншікова, і він щодня радиться зі мною. А тут, не кажучи мені нічого, без моєї згоди, він видає накази старшинам моєї держави! Отже мій полковник міг би від'їхати без мого дозволу! Ех, якби він його послухав, я казав би його розстріляти як собаку!

Після цього Мазепа оповів про нараду з попереднього вечора під проводом царя. Петро повідомив його, що хоче перемінити козацьке військо на таку же звичайну армію, як його власна. Дні України були почислені.

Козацька старшина зрозуміла повагу становища. Вона почала раду радити, і полковник Апостол найшов у Печерській бібліотеці у Києві текст гадяцького договору з 1659 р., згідно з яким Україна зірвала з Москвою і ввійшла у союз із Польщею як рівна. Мазарен в імені Франції обороняв енергійно цієї умови.

Одначе всі ці наради не довели до позитивного висліду. Мазепа тримав себе осторонь, щоби не дати цареві приводу до надто швидкої інтервенції, що могло би напевно знівечити його віддавна обдуманий плян. Накінець Мазепу повідомили, що приїхав посередник, на якого він так нетерпеливо ждав: Залєнський, ігумен єзуїтської Колєгії у Винниці. Гетьман уже був рішений. Після довгої розмови з гетьманом єзуїт вибрався до Саксонії відшукати Карла XII. А проте добрий дипльомат не хотів довіряти своїх справ тільки одному амбасадорові. Він виїхав із Жовкви у товаристві царевича Олексія, щез на кілька годин і за той час розмовляв в одному замку княжної Дольської з одним черцем, так, що ніхто про це не знав. Третій післанець, якийсь болгарський епископ, якого ім'я не дійшло до нас, теж виконував службу посередника між Мазепою і Карлом XII. Тих духовників ніхто не підозрівав, вони вміли виконувати свої обов'язки так дискретно, що тайн своїх нікому

не видали, і тому не можемо стежити за дальшими подробицями переговорів...

Хоча не можемо відтворити листів Мазепи до шведського короля, сповідник і історик Карла XII Нордберг передав нам їх зміст.

У вересні 1707 р. гетьман закликав на поміч шведів, обіцюючи вирізати 7000 москалів, що стояли залогою на Україні.

Французькі історики докоряли за Вольтером Карлові XII, що він загнався на Схід Европи, замісць напасти на цісаря, як це зробив Густав Адольф у добі Рішеліє. З погляду французьких інтересів вони мають рацію, але Карло XII думав перш усього про будуччину Швеції. Навіщо було йому йти на Відень? Чи не тримав він цупко у своїх руках Помор'я, єдину провінцію з усього цісарства справді корисну для нього та необхідну? Зате дозволити Росії закріпити свою владу над Балтійським морем, це було для Швеції однозначне із актом справжньої абдикації, значило змаліти перед Росією і зректись ролі великої північної держави. Попередники Карла XII Густав-Адольф і Карло X заборонили Москві доступ до «шведського озера», але досвід доказав, що царі відновляли невпинно свої спроби, хіба що якась рішуча програна вибила би їм із руки на довгий час зброю. Карло XII зрозумів, що він мусить вести з Москвою безпощадну війну, щоби не допустити до її поширення, зміцнення та до нових завойовницьких здобутків, одним словом: до повної гегемонії, що нарушувала рівновагу північної Европи.

Та щоби знищити Москву, треба було ударити на неї на її власній території, не віддалюючись занадто далеко від операційних баз, а найближчим шляхом до цієї мети було зібрати проти Росії найближчих її сусідів — висунути питання Курляндії, Литви, Польщі та України. Чи два століття пізніше, за останньої світової війни, та сама ситуація не виринула наново?

Коли Карло XII звертався так рішуче проти Росії, то цим проявив дуже живе зрозуміння реальної політики і основних інтересів свого народу. Він міг рахувати на Польщу, якій дав короля, Франція шукала його дружби, Англія і Нідерлянди стояли за ним, Туреччина ждала тільки сприятливої нагоди, щоби помститись на Росії. Україна своїм виїмковим географічним положенням була наче створена на міст між Туреччиною і Швецією. Москві загрожував ланцюг, що оперезував її від Риги до Бакчисараю.

Шведи мали ще у свіжій пам'яти союз Карла X із Хмельницьким, і не треба було їм довго роз'яснювати значення України. Перервану нитку традиції нанизали наново.

У вересні 1707 р. воєнні сили напоготівлі менш-більше рівноважились. Карло XII, залишивши 8000 війська у Польщі, мав для себе 35 000. Його генерали Лєвенгавпт і Лібекер розпоряджали у Лівонії та Фінляндії приблизно від 11 000 до 15 000 вояками. Таким робом шведи мали 69 тисяч війська, не

рахуючи польської помочі; Петро міг протиставити цій силі тільки своїх 60 000. Отже, українська армія, трохи менша від цього числа, могла рішати про перевагу.

А проте не можна було й думати про похід на Москву у напрямку на Смоленськ, бо Петро нищив усе перед шведами.

Вдарити на Москву можна було тільки від України, найближчої до неї. Карло XII обдумав розумніший і реальніший плян, і він повинен би був удатись, якби його були перевели у відповідний мент.

А втім, його розвинули занадто пізно.

Коли осеню 1707 р. Мазепа прохав Карла XII злучитись із ним, він мав усю свою армію, москалі були далеко з розсіяними силами від Полісся до Вильни. Що ж, коли Карло XII замісць спрямувати на Україну пішов у бік на Литву і змінив виконання великого проєкту. Один німецький історик з кінця XVIII ст. Енгель добачує у цій помилці головну причину Полтавської програної. «Мазепа,— писав він,— у 1706 р. не міг дати Карлові XII обіцяної допомоги. Якби шведи були прийшли на Україну у 1707 р., хтозна, може й досі існувала би на півночі велика шведська держава і Україна мала би національного володаря з Мазепиного роду».

Коли шведський король рішився, обставини битви сильно змінились. Хоч який був зручний Мазепа, він не міг відмовитись від усякої помочі цареві і його власна армія ослабла на 15 000 доброго козацького війська, що віддалилося від рідного краю. А на його місці москалі зосередили своє військо на Україні. Ще раз мусимо сказати, що Карло XII зробив погано, не принявши запросин Мазепи.

Два великі стратеги XVIII в., що уважно прослідили хід цих воєнних операцій, Маврикій Саський і Фридерик Великий, дійшли до однакового висновку. Цей другий каже: «Докоряли Карлові XII, що він повірив обіцянкам Мазепи. Але ж козак не зрадив його, і навпаки — це Мазепу зрадив несподіваний хід подій, яких він не міг передбачити своїм розумом». Мазепа завсіди тримав військо на польській Україні. Цим військом проводив син його улюбленої сестри Андрій Войнаровський. Старий гетьман дивився на свого сестрінка, наче на свою дитину; він вислав його на студії до Саксонії, у дрезденський університет. Це був чільний вояка, вихований на европейця, добрий промовець і талановитий, на якого, як казали, повинно перейти величезне майно гетьмана, а може і політичний провід.

Не було вже потреби прикидатись. Коли вся Польща заявилась за Станіславом Лєщинським, Мазепа дав наказ своєму сестрінкові, щоби покінчив із магнатами на Волині. Почалась різня та руїна, і козаки шукали помсти за віковий крівавий гніт на своїх ворогах. Не треба кращої характеристики цього стану, як промова одного козацького полковника до польського шляхтича, ватажка, що попав у його руки:

«Колись ви були нашими панами, а ми вашими підданими.

Тоді ви були сміливі; а тепер маєте стільки сили, скільки у старої баби, і ви гідні того, щоби ваші давні піддані плюгавили вас, бо ви не вмієте вже навіть боронитись. Якщо не поправитесь, то повісимо вас усіх за вуха і здеремо із вас шкуру!»

Так Польща почала конати, і це мало трівати майже ціле століття. Північна війна завдала їй лиховісний удар.

Тим часом у Київі Мазепа переводив свій великий плян. 16 жовтня прийшов до нього післанець із листом, зашитим у шапці, від княжни Дольської. Як звичайно, заки дав його прочитати Орликові, кляв жіночу глупоту та злобу. У листі княжни був іще другий лист від Станіслава Лєщинського. Княжна повідомляла, що чернець дібрався щасливо до Карла XII, що шведи наближаються до кордонів України, що приготовлений уже проєкт договору з Мазепою, і тому прохає гетьмана вислати довірену собі особу, щоби його відобрати.

Провівши ніч на роздумуваннях, Мазепа відкрив Орликові свою душу, наскільки взагалі така непроглядна душа могла це зробити. У довгій промові з ріжними обережними застереженнями, розумно та передбачливо він виложив йому причини зміни своєї політики.

«Досі я не посмів передучасно виявляти тобі свого наміру та тайни, яку ти відкрив учора випадково, не тому, щоби я мав який-небудь сумнів щодо твоєї вірности для себе — адже ніколи не зможу про твою чесність і подумати, щоби ти за таку мою ласку для себе, любов і добродійства відплачував мені невдячністю і став зрадником. А проте, зваживши, що хоча ти розумний і з чистою совістю, все ж молодий і у таких обставинах не маєш повного досвіду, боявся я, щоби ти у розмові з ріжними російськими та нашими старшинами, чи то довірочно, чи з необережности не вимовся перед ким з тим секретом і тим самим мене і себе не погубив. Тому що тепер не можна було перед тобою затаїти цієї тайни, то Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користи, не для вищих почестей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших химер, а для вас усіх, що є під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для загального добра спільної неньки своєї батьківщини бідної України, всього Запорожського війська і українського народу, для розширення прав і військових вільностей, хочу це зробити при допомозі Божій, щоби ви з жінками і дітьми і батьківщина з військом Запорожським ані від москалів, ані шведів не загинули».

Мазепа казав Орликові присягнути на хрест, що він мовчатиме. Коли генеральний писар зобразив йому небезпеки наваженого діла, гетьман упевнив його, що піде за подіями. Він прийме пропозиції Карла аж тоді, коли побачить, що цар не тільки не зможе боронити України, але й Московщини; тоді весь світ буде свідком, що він іде за конечністю. Чи вільний нарід не має обов'язку захищати всіма засобами своєї волі? Щодо листа від Станіслава, він рішив переслати його цареві

через свою маму. Можемо догадатись, що Петро ніколи не дістав цього листа. Хоча яке довір'я мав Мазепа до Орлика, він не хотів уводити його у спокусу. На другий же день він казав йому написати лист до Станіслава, яким відкидав усякі проєкти союзу з ним. Хитрий гетьман ніколи не скомпромітував себе писаним словом; він розумів добре його небезпеки і не хотів давати своїм ворогам проти себе такої страшної зброї. Зате післанців можна було завсіди відпекатись.

Мазепа попрямував на Батурин, де він востаннє відсвяткував дуже пишно Різдво. Єзуїт Заленський вернувся вже туди зі своєї місії. Гетьман зустрівся з ним при помочі Орлика, подбавши за всі можливі форми обережности. Священик оповів йому про становище шведської армії. Він привіз зі собою поклик Станіслава Лєщинського, який обіцював Україні якнайбільші користі. Але Мазепа не ставився поважно до нового польського короля. Його цікавив тільки Карло XII. Заленський дістав доручення ждати на нові інструкції у своїй колєгії у Винниці.

Тим часом Мазепа нарікав перед царем на свою недугу, і цей прислав йому свого лікаря; він не підозрівав намірів гетьмана, проти якого повстало небезпечне обвинувачення. Один хитрий вояка на московській службі, що втік із турецької в'язниці, випадково перехопив тайну про листування, яке йшло між Мазепою і ворогами царя. Тому доносові, що покривався з правдою, цар не хотів няти віри, і його довір'я лишилось ненарушне.

Карло XII ішов уперед, побив росіян і заняв Гродно. 11 лютого 1708 р. він зупинився перед Сморгонем: вирішний мент наближувався.

Цар з'єднав собі у Польщі прихильника, коронного гетьмана Сєнявського, якому давав надію на польський престол. Сєнявський був магнатом з амбіцією, мав становище менш-більше воєнного міністра, інтелігенцію невелику, але здоровий розум, який казав йому слухати своєї жінки, Єлисавети, або, як називають її у тодішніх дипльоматичних паперах, «пані воєводової белзської». Вона була, як кажуть, дуже гарна, енергійна, з амбіціями та дуже популярна між польською аристократією, «завсіди готова,— як писала Gazette de France,— до якоїсь нової інтриги». Вона любила Францію і належала до найкращих агентів маркіза Де Бонак, представника Людовика XIV у Варшаві.

Воєводова мала сильні симпатії до Швеції і зуміла нав'язати зносини з Мазепою, якого дуже точно інформувала про діяльність свого чоловіка.

Сєнявський прохав гетьмана через посередництво царя, щоби йому прислати корпус війська на допомогу. Мазепа не мав ніякої охоти робити цього, не бажаючи ослаблювати своєї армії у мент важливого рішення, а головно не хотів помагати полякам у боротьбі зі шведами. Сєнявський пожалувався Петрові, але Мазепа доказав дотепно цареві, як то важко «довіряти козаків завсіди перфідним полякам». Відтак піддав іще думку,

що коронний гетьман готов перейти на бік шведів, зваживши, що його жінка не скривала своїх справжніх симпатій. Накінець сміливо докинув: «Хтозна, чи Сєнявський не має наміру відобрати мені 10 000 людей, щоби поділити моє військо і відчинити ворогові дорогу на Україну?»

Сєнявський, хоча і мало інтелігентний, зрозумів подвійну гру своєї жінки і обвинуватив гетьмана у таємнім союзі з Карлом XII і Станіславом. Не треба було зрештою і великого дипльомата, щоби дійти до такого висновку. Адже Станіслав, непоправний балакун, чванився перед турецьким амбасадором, що гетьман України — це його приятель. Інформатори Мазепи остерегли негайно свого пана, і гетьман уже заздалегідь нарікав у листах до Петра, що «кружляють підлі наклепи, поширювані його ворогами, які не дають йому вмерти спокійно».

Мазепа ще раз виграв; він не вислав свого війська і без труднощів розсіяв підозріння. Але в останній хвилині, коли вже мав перевести в діло союз зі Швецією, все захиталось. Непереможне кохання пізньої осени потрясло цим досі дивно зрівноваженим життям і казало гетьманові майже призабути про розсудливі, точно обдумані пляни. Велика пригода, що ждала його, почалась під знаком жаги.

Василь Кочубей, найвищий суддя, був давнім військовим товаришем Мазепи ще за Дорошенка: вони були навіть свояками, бо сестрінок гетьмана Обидовський оженився з одною донькою Кочубея. Старий Кочубей був багатир, яких мало: у всій Україні знали про його багацтва, безмежні поля, табуни шпарких коней, палати зі золотом, кожухами, дорогоцінностями. Та найкращим його самоцвітом була донька Мотря. Мазепа був її хресним батьком. Пушкін у «Полтаві» так звеличав її красу:

Та й правди нічого ховать,
Ніде нема Марусі рівні:
Вона мов квітка та дубрівна,
Що тільки стала розцвітать;
Немов тополя на могилі,
Гінкий та гнучкий стан прямий;
Як шум біліє вся вона,
Кругом дівоцького чола,
Мов хмари, коси бовваніють,
Як маківочка рот красніє,
Очиці як зірки блищать.
Вродлива, ані втять, ні взять!
Та не єдиною красою
Маруся звісна стала всім,
А більше розумом своїм,
Чутливим серцем, чеснотою.*

Мазепа мав більш 60, коли закохався у Мотрі. Його дужий організм не відчував наступу літ. Він мав струнку стать, гарні промовисті очі, що горіли живим блеском, і не втратив нічого зі своєї сили та живучости. Був якийсь чар довкола цієї незбагнутої постаті; слава та кохання супроводили її вірно. Донька Кочубея теж зазнала цього непереможного чару. Не маємо причин сумніватись, що вона щиро кохала гетьмана.

Мазепа хотів із нею оженитись у 1704 р. Старий Кочубей і чути про це не хотів. Не кажучи про ріжницю віку, православна церква забороняла шлюби між хресним батьком і хресницею. Зрештою, гетьман мав славу переможця жіночих сердець...

У московських архівах зберіглись іще листи Мазепи до Мотрі, переслані Кочубеєм цареві на доказ, що його доноси правдиві. Закохана пара сходилась потайки, і гетьман присилав увесь

* За Гребінкою.

час своїй вибраній дорогоцінні дарунки. Та її мама, сувора жінка, не вміла жартувати з обов'язком: ненавиділа Мазепу і так ганьбила доньку, що життя Мотрі ставало нестерпне. Мотря рішила покинути рідну хату і втекла до гетьмана.

Батько терпів у розпуці. «Темною ніччю,— нарікав він,— прийшов він як вовк між вівці і хопив потайки мою доньку. Яке горе! Який нелюдський, невисловлений біль! Я не знав, що мені діяти, і казав бити у дзвони, щоби всі знали моє лихо. Чи не краще було би, якби він казав мені згинути серед мук, ніж так знеславити мою честь?»

Наслідком скандалу, головно з огляду на осуд козацької старшини, Мазепа завагався і відослав Мотрю до її батьків.

Та кохати її не перестав. На доказ маємо кілька його листів, повних ніжности, з яких можемо відчитати щире почування та терпіння великої людини.

1

Моє серденько, мій квіте рожаний!

Сердечно на теє болію, що надалеко від мене їдеш, а я не можу очиць твоїх і личка біленького видіти; через сеє письмечко кланяюся, всю Тебе* цілую любезно.

2

Моє серденько!

Зажурився я, почувши від дівки (служниці) таке слово, що В(аша М(илость) за зле на мене маєш, що В(ашу М(ілість) при собі не задержав, але відослав додому. Уваж сама, що б з того виросло.

Перше: що б твої родичі по всім світі розголосили: що взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе замісць підложниці.

Друга причина: що, державши В-у М. у себе, я би не міг жадною мірою витримати, та і В. М. так же; мусіли би ми із собою жити так, як подружжа каже, а потім прийшло б неблагословення від церкви і клятьба, щоби нам із собою не жити. Де ж би я тоді Вас подів? І мені би через теє В. М. жаль, щоб потім на мене не плакала.

* В оригіналі: «Всі члонки».

3

Моє сердечне кохання!

Прошу і вельми прошу, будь ласка зо мною побачитися для устної розмови. Коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш — не споминай же. Спомни мої слова, що любить обіцяла, на що мені і рученьку біленьку дала.

І повторе і постократно прошу, назначи хоч на одну мінуту, коли маємо з собою видітися для спільного добра нашого, на котре сама раніше згоду свою була дала. А заки теє буде, пришли намисто з шиї своєї, прошу.

4

Моє сердечко!

Уже ти мене ізсушила красним своїм личком і своїми обітницями.

Посилаю тепер до В(ашої) М(илости) Мелашку, щоб про все розмовилася у В. М. Не стережися її ні в чім, бо є вірна В-ій М. і мені в усім. Прошу і сильно, за ніжки В. М., моє серденько, обнявши, прошу, не відкладай своєї обітниці.

5

Моє серце кохане!

Сама знаєш, як я сердечне, шалене люблю В. М.; іще нікого на світі не любив так. Моє б теє щастя і радість (було), щоб нехай їхала та жила у мене; тільки ж я уважав, який кінець з того може бути, а головно при такій злости і заїлости твоїх родичів. Прошу, моя любонько, не відміняйся ні в чім, як уже непоєднократ слово своє і рученьку дала-єсь; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду.

6

Моє серденько!

Не маючи відомости про поводження В. М.,— чи вже перестали В. М. мучити і катувати,— тепер від'їзджаючи на тиждень на певні місця, посилаю В-ій М-сти від'їздного (дарунок з нагоди від'їзду) через Карпа, що прошу завдячне приняти, а мене в неодмінній любови своїй ховати.

7

Моє серденько!

Тяжко болію на теє, що сам не можу з В. М. обширно поговорити, що за відраду В. М. у теперішнім смутку вчинити. Чого В. М. від мене потребуєш, скажи цій дівці. В остатку, коли вони, проклятії твої, тебе цураються,— іди в монастир, а я знатиму, що на той час з В. М. чинити. Чого треба — ще раз прошу повідомити мене В. М.

8

Моя сердечне кохана!

Тяжко зажурився я, почувши, що тая катівка не перестає В. М. мучити, як і вчора теє учинила. Я сам не знаю, що з нею, гадиною, чинити, То моя біда, що з В. М. слушного не маю часу про все переговорити. Більш від жалю не можу писати; тільки теє, що що-небудь станеться, я поки жив буду, тебе сердечне любити і зичити всього добра не перестану, і повторе пишу, не перестану, на злість моїм і твоїм ворогам.

9

Моя сердечне кохана!

Виджу, що В. М. у всім відмінилася своєю любов'ю давньою до мене. Як собі знаєш, воля твоя,

чини, що хочеш! Будеш потім того жалувати. Пригадай тільки слова свої, під клятвою мені дані, на той час, коли виходила ти з покою мурованого від мене, коли дав я тобі перстень діямантовий, над котрий найліпшого, найдорожчого у себе не маю: «що хоч сяк, хоч так буде, а любов між нами не відміниться».

10

Моє серденько!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучає. Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала. Я з великою сердечною тоскницею жду від В. М. відомости, а в якім ділі, сама добре знаєш. Тому вельми прошу, дай мені скорий отвіт на цеє моє писання, моє серденько.

11

Моя сердечне кохана, найліпша, найлюбезніша Мотронько!

Вперед смерти на себе сподівався, ніж такої в серцю Вашім відміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, котрі мені не раз давала: «що мене — хоч будеш за мною, хоч не будеш — до смерти любити обіцяла».

Спомни наостаток любезну нашу бесіду, коли ти бувала у мене у покою: «Нехай Бог неправдивого (неправдомовного) карає, а я — хоч любиш, хоч не любиш мене — до смерти тебе, відповідно до слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злість моїм ворогам». Прошу і дуже, моє серденько, яким-небудь способом побачся зо мною: що маю з В. М. далі чинити. Бо вже більш не буду ворогам своїм терпіти, оконечну помсту вчиню, а яку, сама побачиш.

Щасливіші мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої біднії очі, що тебе не оглядають.

12

Моя сердечне кохана Мотронько!

Поклін мій віддаю В. М., моє серденько, а при поклоні посилаю В. М. гостинця — книжечку і обручик діямантовий, прошу теє завдячне приняти, а мене в любові своїй невідмінно ховати, заки дасть Бог з ліпшим привітаю. За тим цілую уста коралевії, ручки біленькії і всі приваби* тільця біленького, моя любенько кохана!

* * *

Як на старого скептика, учня Макіявеля, то в цих листах находимо справді подиву гідну свіжість і ніжність почувань. Складна душа Мазепи мала такі незбагненні переходи!

Є ще деякі подробиці, що виправдують враження від цих листів. Старий Кочубей у своїх доносах до царя жалувався, що Мазепа прохав і дістав від його доньки мичку волосся і що донька переслала йому свою нічну сорочку.

Її життя ставало нестерпне. Щодня повторялися сварки. Дівчина проклинала своїх батьків і попадала у таку лють, що плювала їм в лице. Вони думали, що вона заворожена.

Кочубей, втративши терпець і не маючи сил боротися з донькою, написав лист до Мазепи зі скаргою, безпосередньо його не обвинувачуючи.

— Лихо мені нещасливому, всіма покиненому! Замісць надії найти в рідні потіху на старість, маю нову журбу. Очі мої вкриваються мрякою. Невимовний сором заливає мене, і не можу нікому поглянути в очі. Ганьба каже мені втікати від людей. Я плачу невпинно зі своєю нещасливою жінкою.

Мазепа відповів, обвинувачуючи жінку Кочубея, що вона виною всього нещастя. «Це жінка нахабна і балакуча, яку треба би загнуздати як дикого коня». Утеча Мотрі спонукала його до роздумувань у чисто клясично-біблійному стилі: «Чи свята мучениця Варвара не втікла з дому батька свого Діоскора і то не до хати гетьмана, але в багато бідніше місце, між пастухів?»

«Ах, якби колись твій дах і твоя хата згинули, то ти не міг би обвинувачувати в цьому нікого. Ти мусів би шукати вини тільки в проклятій нахабності твоєї жінки. А щодо розпусти, про яку ти згадуєш у твоїм памфлеті, не знаю, що ти хочеш сказати. Чи саме це з тобою не діється, коли ти так слухаєш своєї жінки?»

Такою була драма, якої епізоди розвивалися ще між 1704—

* В оригіналі: «члонки».

1705 у півтаємнім сутінку. Зовнішні форми були збережені. Мазепа й надалі бував у рідні Кочубея, її голова, як і давніше, бував на батуринських бенкетах; він запевнював гетьмана про свою вірність, але шукав тільки нагоди, щоб помститись на зводнику своєї доньки за жорстоку образу своєї жінки. Він чув без сумніву не раз політичні виводи Мазепи, але — як ми вже згадали — розсудливий гетьман не зважувався розвивати своїх думок, а головно не надавав своїм проєктам реальної форми, яка могла причинити йому лиха. Кочубей не мав терпцю ждати на дійсні безсумнівні докази, і його поспіх був причиною його згуби.

У серпні 1707 р. здавалось йому, що найшов сприятливу нагоду. Зовсім випадково під час неприявности гетьмана у Батурині, якого заступав, він познайомився із мандрівним черцем Ніканором, перед яким виявив свою ненависть до Мазепи. Переконавшись у його симпатіях до себе, дав йому дарунки, особисто і для ігумена чину, і після деяких вагань передав йому лист до Петра з формальним доносом на гетьмана, якого обвинувачував у державній зраді.

Ніканор, приїхавши до Москви, пішов до страшної Преображенської канцелярії. Там його заарештували і відвели до кімнати мук, де примусили його сказати все, що знає. Але його оповіданню не няли віри. Петро мав інші клопоти, і він не вірив цьому новому доносові, обмежившися до ув'язнення черця.

Коли Кочубей не дістав ніякої відповіди, на початку 1708 р. він післав нового агента, вихрещеного жида Яценка, до царського сповідника. Цим разом він повторив точніше свої обвинувачення. Мазепа був у зв'язках з польським королем Станіславом Лєщинським через посередництво єзуїта Залєнського. Гетьман важив навіть на царське життя. Три сотні його сердюків дістало наказ стріляти на царя, коли він приїде до Батурина, на перший знак із Мазепиної палати. Цар оминув смерти тільки чудом, тому, що відклав свою намірену подорож...

Незадоволений висилкою Яценка, Кочубей і його приятель Іскра, полтавський полковник, запрохали на гарний хутір у Диканці полтавського священика Святайла. Вони прохали його передати одному із царських полковників, що стояв залогою на Україні, нові відомості про зраду Мазепи. Полковник переслав папери до головної царської ставки, але цей лист випередив уже Мазепа своїм, дізнавшись про Кочубеєву змову. Гетьман прохав царя, щоб повів енергійне слідство для перевірки обвинувачень, звернених проти нього.

Петро не визволився ще від впливу Мазепи. Двічі, 1 і 11 березня, він повторив своє довір'я до нього: «Я не даю віри твоїм огудцям. Вони дістануть заслужену нагороду». Він заохочував його упевнитись щодо вірности своїх найближчих і між іншим радив арештувати найближчого його друга полковника Апостола, одного з провідників повстанчого руху, якого вважав спільником Кочубея.

Кочубей з Іскрою находилися ще в Диканці. Сильний відділ війська, висланий гетьманом туди, приїхав запізно. Їм вдалося перейти кордони України і найти захист у московській армії. Від канцлєра Головкина вони дістали лист, яким цар взивав донощиків до Москви, бажаючи їх вислухати і порадитись, що має зробити, щоби перешкодити плянам Мазепи.

Сердеги не підозрівали пастки. Головкин, який мав вести їхню справу, був одним із найвірніших приятелів Мазепи. Гетьман залюбки повторяв: «Москва любить гроші» і ніколи не забував про дорогоцінні дарунки для вищих достойників. Заки ще перевели допит Кочубея і Іскри, Головкин рішив добути із них прізвища їхніх спільників і віддати їх на поталу Мазепи.

18 квітня вони приїхали до Вітебська, до генеральної російської ставки, де були всі вороги гетьмана, Кочубей, Іскра, священик Святайло, Яценко, сотник Кованько, двох писарів, сестрінок Іскри і вісім осіб служби. Головкин мав до помочі Шафірова. Це був вихрещений жид, один із найталановитших російських дипльоматів тої доби. Але і він був довіреним Мазепи, зазнаючи його ласки. Східна дволичність виявилась тут у всіх своїх претонких хитрощах. Оба урядовці приняли Кочубея й Іскру дуже чемно. «Цар, казали вони, ставиться до вас дуже ласкаво. Ви маєте його прихильність на своїм боці. Оповіджте нам усе, що знаєте, не скриваючи нічого».

Так заохочений Кочубей почав довгу промову про минуле України. А був він балакун. Врешті передав суддям предовгий меморіял з 26 статтями про зраду Мазепи. Ось головні пункти обвинувачення проти гетьмана:

1. У Минську 1706 р. Мазепа довірився Кочубеєві у приватній розмові, що княгиня Дольська зобов'язана передати йому пропозиції Станіслава. Цей король пропонував гетьманові чернигівське князівство і обіцював свободу для української армії.

2. 11 травня 1707 р. Мазепа під час одного бенкету підніс такий тост на здоровля княгині Дольської: «Випиймо за цю премилу княгиню, бо це шляхетна й інтелігентна жінка, до цього ж моя приятелька».

3. Цього ж року Кочубей і його донька були з Мазепою на хрестинах одної жидівки. Після хрестин Мазепа заявив Кочубеєві, що Москва хоче поневолити Україну.

4. 20 вересня 1707 р. один писар поінформував Кочубея, що гетьман приймав на Печерську єзуїта Залєнського, наставника Колєгії у Винниці, який звернувся до козацької старшини з такою промовою: «Панове полковники, не лякайтесь шведів! Вони готуються не проти нас, а проти Москви. Ніхто не знає, де скривається вогонь і де він тліє під попелищем. Але коли він

несподівано вибухне, і сподіваємося, що це буде внедовзі, кожний його побачить і нелегко буде загасити ту пожежу».

5. 8 жовтня, місяць пізніше, Мазепа давав у Києві великий бенкет, на якім були полковники з Миргорода і Прилук. Зараз на другий день він вислав одного козака до Залєнського. Невже ж він піддержував би листування з тим священиком, якби він не мав недобрих плянів?

6. 10 жовтня гетьман зачинився з полковниками і відчитував їм договір, підписаний у Гадячі між Виговським і поляками.

7. На Різдво цього ж року Мазепа зустрівся вночі потайки з єзуїтом Залєнським у своїм дворі в Бахмачі.

8. Гетьман погрожував, що хто-небудь буде проти здійснення його плянів, тому зріже голову.

9. Одного разу, коли Мазепа обідав у Кочубея, після тосту, внесеного на його честь як гостя, відповів він мелянхолійно: «Що це за потіха для мене жити у вічній небезпеці? Чи не є я як віл, який у кожній хвилині жде на удар довбнею?» І тоді почав він вихвалювати гетьмана Виговського і Брюховецького, славних тим, що пробували скинути московське ярмо. Відтак, звертаючися до жінки Кочубея, сказав: «Я теж подумав би про нашу свободу, але ніхто не хоче мені помогти, а твій чоловік іще менше як інші».

10. Одного разу гетьман, звертаючись у Києві до полковників, сказав так: «Коли є хто між вами, може, такий, який гадає, що хочу передати гетьманську булаву Войнаровському, то помиляється. Ви, панове, будете мати повну волю вибрати одного з-поміж вас. Войнаровський не потрібує цього, щоби жити в ріднім гнізді. А я готовий передати вам своє становище». Коли полковники протестували кажучи: «Нехай Бог вас боронить від такого бажання», Мазепа додав: «Коли нині є між вами бодай один, який може спасти батьківщину, я передав би йому її в опіку. Але коли ви лишаєте цей тягар на моїх плечах, слухайте мене і йдіть за мною!»

11. Гетьман перешкоджав усіми засобами шлюбам між росіянами і українцями.

12. Коли раз хтось нарікав на татар, Мазепа відповів: «Залишіть їх у спокою! Вони небавком стануть нам у пригоді!»

До цього меморіялу Кочубей приложив копію народньої думи, складеної Мазепою 30 літ тому.

Акт обвинувачення був точний і мав чималий фактичний матеріял. Але царські міністри занадто дружили з Мазепою, який впливав на них своїм чаром навіть на віддаль, і вони не могли піти за Кочубеєм. Під претекстом, що деякі подробиці у зізнаннях суперечні, взяли полковника Іскру на муки. Він швидко захитався в своїй обороні і заявив: «Я ніколи не знав нічого про зраду Мазепи, хіба від Кочубея».

Судді стали певніші у свому слідстві. Вони видали наказ випитати муками головного обвинуватця. Заки кати ще зближилися до Кочубея, він перестав володіти собою. «Признаю,— сказав він,— що з ненависти до Мазепи я видумав усю цю історію, щоби помститись за образу, заподіяну моїй рідні». Та було запізно: муки почались. Кочубея вдарили п'ятикратно страшним кнутом, якого тоді ще на Україні не знали. Тоді як старець стогнав під ударами, міністри глузували: «Чи не придумав ти тієї інтриги в інтересі шведів, щоби позбутися вірного гетьмана і на його місце посадити другого, доступнішого для намови ворога?»

Кочубей серед стогонів повторив свою відповідь. Ніхто, крім Іскри, не знав про його доноси. І нічого більше не могли від нього довідатись.

30 квітня обвинувачених вислали до Смоленська. У справозданні, висланім до царя, Головкин і Шафіров домагались кари смерти для Кочубея та Іскри і заслання для їхніх спільників. Та Петро, вважаючи своїх міністрів занадто слабкими, домагався нових мук. Головкин надаремне запевнював його, що старий Кочубей не видержить їх. Нещасливих привезли знову до Вітебська 28 травня і піддали новим страшним знущанням. Писарі Преображенського Приказа записали ляконічно: «Кочубей 3 удари, Іскра 6, піп Святайло 20, сотник Кованько 14».

Стіни кімнати знущань були вкриті кров'ю. Жорстокість була зайва. Обвинувачені не мали з чого сповідатися. «Ах, кричав сотник Кованько, московський кнут такий приємний, що варт би робити з нього дарунок жіноцтву!»

Цей гіркий глум був натяком на жінку Кочубея, що спонукала його до цього вчинку і вела всю інтригу. Священик Святайло ревів: «Нехай їх чорти візьмуть! Коли вже вони перестануть писати на наших плечах?»

На кінець в'язнів скували і відослали через Дніпро до Мазепи, до його головної кватири у Борщагівці, біля Білої Церкви, куди вони приїхали 1708 р. Гетьман міг їх помилувати, але час не був пригожий на ласку. Зраджений змовник і розчарований коханець виявив себе невблаганним.

Три дні пізніше виконали присуд перед фронтом війська в приявності величезної юрби, бо Мазепа любив впливати на уяву своєю владою і могутністю.

На степі вставав досвіток прозорим, погідним, липневим ранком. Появилася гетьманська варта, що оперезувала засу-

джених, яких священик потішав на останню дорогу. Писар прочитав присуд, пригадуючи злочини донощиків. Ударили барабани, і засуджені похоронною ходою ввійшли по сходах шибениці. Станувши при помічниках ката, Іскра і Кочубей похилили голови на колоди. Два блиски сталевого топора, два глухі удари, дві голови впали на дошки, вогкі від ранньої роси...

Юрба розходилася поволі, подаючи собі коментарі до події. Повітря було тихе, небо чисте, непереможний гетьман на вершку своєї слави. Ніщо не віщувало бурі, яка збиралася над Україною, бурі, яка три місяці пізніше мала змести Мазепу з його щастям...

Коли голови Іскри і Кочубея впали під катівським топором, козацька старшина почала щораз більше наставати на Мазепу, запевняючи його у своїй вірності, щоби він якнайскорше покінчив з ворогами народу. Вони присягалися, що будуть боронити з ним аж до смерти чести, прав і вольностей України. Орлик і Войнаровський знали, що гетьман має зв'язки з Карлом XII. Мазепа, навчений історією Кочубея, приймав усі протести і заяви вірности, не рішаючись відкрити своєї маски.

Полковники з Миргорода, Прилук, Лубнів Апостол, Горленко і Зеленський прийшли одного дня до нього з генеральним обозним Ломиковським, хотячи зв'язати з ним свою долю святочною присягою: «Напишіть самі текст цієї присяги,— відповів гетьман,— я зроблю все, що ви хочете». Ломиковський зредагував формулу, Мазепа подумав над нею, змінив кілька висловів і казав своїм довіреним присягнути на хрест. Після цього склав сам присягу. Змовники зобов'язалися, коли тільки обставини на це дозволять, з'єднатись з Карлом XII проти московського царя, щоби забезпечити Україні повну самостійність.

Від Мазепи до Карла XII їздили таємні амбасадори під найріжнороднішими одягами. Ці переговори закінчились таємною, підписаною між королем «шведів, готів і вандалів і гетьманом України». Між шведами сам премієр-міністр князь Піпер знав про це; між українцями, може, знав про це Орлик. Цей акт згинув без сумніву біля Полтави у пожежі шведських архівів і Петро шукав за ним надаремне. Історики мусіли би щодо цього пункту на завсіди битися у неперевірених гіпотезах, якби сім літ тому не було нам удалось відкрити в архівах замку Дентевіль біля Шомон рукопису Орлика під заголовком De' duction des droits de l'Ukraine*.

Довіреник і продовжник праці Мазепи Орлик наводить у своїй Дедукції прав України 6 статей договору, підписаного між Карлом XII і Україною.

Ст. I. — Його Королівська Величність зобов'язується боронити України і частини Краю козаків, приєднаного до неї, і післати туди негайно на поміч війська, коли це буде необхідним або коли князь (Мазепа) і Генеральна Рада будуть

* Найшов це Ілля Борщак. Оригінал і переклад видрукувані у «Старій Україні», Львів, 1925.

цього домагатись. Ці війська, ввійшовши в край, будуть під командою шведських генералів. Та як довго будуть їх там уживати, його Величність передасть їх під провід князя або його наслідників, а вони будуть уживати їх так довго, як довго бачитимуть у цьому потребу. Його Королівська Величність буде оплачувати їх, а козаки постачати їм харчі.

Ст. II. — Все те, що буде завойоване на давніх московських володіннях, належатиме згідно з правом воєнним до того, хто займе це як переможець. Та все те, що буде признане як колишня власність українського народу, буде передане або збережене для українського князівства.

Ст. III.— Український князь і Генеральна Рада будуть панувати надалі згідно з правом, яким користувалися досі на всьому просторі князівства і частин, до нього приєднаних.

Ст. IV.— Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерти, яка, як надіємося, не прийде швидко, буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами і давними законами.

Ст. V.— Що торкається гербу і титулу українського князя, то не буде ніяких змін у досі принятих звичаях. Його Королівська Величність не зможе ніколи засвоїти собі того титулу ані того гербу.

Ст. VI.— Для більшої забезпеки так цього договору, як і України, князь і Генеральна Рада відступлять його Королівській Величности на час цієї війни, як довго тріватиме небезпека, кілька своїх міст, а саме Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурин і Гадяч.

Орлик, на жаль, обмежується тільки до таких виїмків, але вони вистарчають, щоби передати провідну думку умови. Дедукція Прав України каже дуже виразно: «Мазепа і Генеральна Рада користувалися таким робом в 1708 р. своєю владою, щоби запанувати над тим, що було їх власністю; а щоби тим краще забезпечити свої вольності, вони ввійшли в союз зі шведським королем і погодились, що не будуть вести переговорів сепаратно».

Гетьман у своєму обережному недовіррі таїв довго цю умову перед головною козацькою старшиною.

Внедовзі цар прохав його, щоби він виступив проти шведів з усією своєю кіннотою; це перевернуло всі пляни Мазепи, який саме ждав на Карла XII. Впродовж трьох місяців він придумував найріжнородніші виправдання і хитрощі, щоби тільки зберегти своє військо. На щораз частіші і настирливіші дома-

гання Петра він прикидається хорим, і то так по-мистецьки, що найхитріші дають себе ошукати; він не встає з ліжка, гадають, що він вмирає і доживає останніх хвилин, а тим часом він висилає до Могилева, головної кватири шведського короля, одного зі звичайних своїх послів з-поміж духовенства, щоби приспішити прихід Карла XII. Одночасно він приготовляє свою фортецю до оборони і збирає магазини з харчами; наприклад, у Чернигові він зосереджує 15 000 цетнарів збіжжя, а до Батурина звозить нові гармати.

Всі ці приготування ідуть у гарячковому поспіху і зовсім явно, бо цар увесь час пересвідчений, що вони спрямовані проти шведів. Надмірно обережний Мазепа наказує навіть священикам відправляти богослуження у всіх церквах за перемогу Петра. Цей останній спосіб минувся вже з метою, яку поставив собі український Макіявель. Нарід був спантеличений. Його порив до свободи ослаблений, зломаний; коли прийде хвилина діяльного виступу, нарід цей перед нежданою зміною фронту свого гетьмана лишиться пасивним, збитим зі шляху і пантелику. Народня душа проста. Не можна підходити до неї занадто мудро, коли хочемо мати вплив на неї і зворушити її до глибини.

16 вересня 1708 р. Карло XII, який непотрібно тратив стільки дорогого часу, дав наказ своїй передній стежі під проводом генерала Лягеркрони перейти кордони України; він мав заняти Стародуб і під мурами цього міста з'єднатися з гетьманською армією. Петро зі свого боку дав наказ німецькому генералові Інфлянтові заняти сильно цю фортецю, з огляду на її першорядне стратегічне значіння. Обі армії пішли вперед, але Лягеркрона, маючи поганого провідника, збився зі шляху, прогаяв час і російські війська з Інфлянтом його випередили.

Стародубський командант, що був у змові, з розпукою дивився на їх наїзд, але не міг нічого іншого вдіяти, як відчинити перед ними ворота.

Кілька днів пізніше шведська армія ввійшла на Україну. Вона була немов очарована. Після сумної рівнини, самотних озер і багнищ із трощею, непролазних литовських, білоруських і польських лісів ця багата земля з величезними скарбами, де кожне село могло прокормити цілий полк, видалось їй новим раєм.

25 вересня 1708 р. французький амбасадор при дворі Карла XII Безенваль писав так: «Становище шведського короля на Україні козаків залежатиме від його поведінки з ними. Коли вони заявляться за ним або коли він обмежиться до домагань фуражу для себе, він дістане його від них не тільки без труднощів, але і з приємністю. Україна така багата у харчі всякого рода, яких сама не може з'їсти ані вивезти на чужину для торгівлі, що її населення має завсіди на кілька літ відповідні засоби».

Коли Мазепа почув, що Карло XII переїхав кордони України, він іще вважав необхідним перед козацькою старшиною прикидатися і був буцімто дуже розгніваний: «Сам чорт пхає його сюди. Він розвіяв усі мої пляни і ще накінець стягне сюди російські війська. Ось як зруйнують і згублять нам нашу Україну».

Він хотів завсіди, щоби рішення виходили від самої козацької старшини, заляканої небезпекою. При кінці вересня шведи зайшли вперед уже так далеко, що гетьман зібрав надзвичайну раду, в якій засідав сам штаб змовників.

Він відкрив засідання дуже простою заявою: «Панове полковники, чи маю я злучитися, як мені наказує цар, з генералом Інфлянтом?»

На це відповіли йому в один голос: «Ні, ніколи! Вишли негайно послів до шведського короля, прохай у нього допомоги, нехай якомога швидше з'єднається з нами, щоби перешкодити московській армії в поході на Україну!»

Старий Ломиковський докинув: «Ясновельможний пане гетьмане! Без цього яка ж може бути надія для України і запорожського війська? Навіщо ти все це приготовив?»

Мазепа відповів грубо: «Навіщо вам знати про всі ці справи, заки прийшов відповідний час? Довіряйте моїй совісті і мому скромному розумові! З ними не пропадете. Дякувати Богові, я сам маю стільки розсудливости, що ви всі разом».

Він давав себе довго намовляти і благати, а накінець, немовби його переконали, поволі підійшов до кедрової скриньки у сховищі, чудового твору якогось давнього німецького мистця, і звідтам добув договір зі Швецією. Запанувала велика тиша, і Орлик поволі відчитав цей пропам'ятний текст авдиторії, здивуваній далекосяглою передбачливістю гетьмана. Козацька старшина закінчила засідання окликами в честь України і Мазепи. А він як таємний маг поринав у задумі.

Коли шведи ввійшли на Україну, поводились дружньо. Шанували мешканців і платили золотом за реквізиції. Зате російський генерал Інфлянт, вірний традиційній російській тактиці, залишав перед приходом Карла пустиню, проганяючи селян, віддаючи на поталу вогню села, млини і найменші селитьби. Мешканці з околиці Стародуба, перші жертви російського наїзду, втікли з жахом і поширили по всьому краю новину, що москалі хотять знищити Україну. Коли ж кілька міст відчинило свої ворота шведам, москалі ще більше розлютились, почали зневажати і бити козацьких старшин, яких підозрівали у зраді.

Для Мазепи не було вже вороття. Якщо він завагався би перед здійсненням свого пляну, його були би зложили з гетьманського уряду і були би доручили війну проти царя новому гетьманові.

В останній хвилині нещасливий випадок дав нагоду росія-

нам відкрити всю правду. Один польський шляхтич, який приїхав на Україну з відозвами Карла XII, попав в руки одного московського відділу. Коли його перетрусили, найшли при ньому лист Понятовського, посла Станіслава Лєщинського при Карлі XII, до Мазепи, де цей дипльомат прохав Мазепу випустити на волю його брата, полоненого на Україні. 12 жовтня генерал Інфлянт взяв на муки цього поляка. Післанець, не маючи сил видержати мук, признався, що йому доручили повідомити Мазепу про наступ шведів і попрохати його вийти їм назустріч з усією своєю армією. Росіяни не вірили цьому і переслали гетьманові копію зізнань цього післанця. Одночасно просили його, щоби він все ж таки до них приєднався.

Мазепа уживав нових способів, щоби затягати справу: ватаги грабіжників, які він сам піддержував, появились скрізь, і він казав, що не може залишити Україну на поталу.

Цар, мало задоволений такою відповіддю, повторив свій наказ ще раз, дуже гостро. Гетьман передав його до відома змовників, які благали його, щоби не слухав: «Коли ти підеш з царем, казали вони, погубиш Україну і себе».

Міністри Петра почали дивуватися, але не мали ще сміливости довірити свому панові своїх підозрінь. Адже саме тоді приймав він у свому головному штабі у Смоленську висланця від Мазепи. Гетьман складав цареві побажання за його перемогу у Лєснім над Лєвенгавптом, який саме йшов з армією від Балтійського моря на допомогу Карлові XII. Він пересилав йому як дарунок 2000 дукатів і прохав його потвердити купно маєтків, придбаних для себе у Московщині. Як же ж можна було повірити у зраду людини, що купувала маєтки у державі свого завтрішнього ворога?

31 жовтня Петро, рішивши перебрати на Україні команду над своєю армією, прохав Мазепу, щоби допоміг йому своєю радою. На це він дістав таку відповідь: «Хоча я хорий і зломаний, все ж таки поїду, навіть якби смерть мала мене надибати в дорозі». Одночасно гетьман зібрав свою раду, поділився з нею своїми побоюваннями та підзорливими намірами царя, зверненими проти нього і народу, і давав себе піддержувати у своєму спротиві. Находився він тоді у своїм домі у Борзні на Чернигівщині, недалеко Батурина.

Швидко після цього з'явився там висланий від царя Протасієв, що походив з давньої і високої шляхти. Він побачив, що Мазепа лежить у ліжку, при смерти, уже запричащений київським митрополитом. Смерть нависла над ним, і московський висланець повідомив Головкина про невідхильну смерть гетьмана і про те, що треба буде приготовити вибір нового гетьмана.

Ледви він відійшов, Мазепа зістрибнув з ліжка і, відкинувши покривало, бадьорий і всміхнений, віднайшов свою силу й ясну думку. Він повідомив негайно графа Піпера, що

з утіхою зустріне прихід шведської армії, приготовив потрібні та довгі інструкції про те, як облегшити його передній стежі перехід Десни; на цьому документі не було ані підпису, ані печатки.

Одночасно він написав до Головкина: «Моя душа недалека воріт могили. Від десяти днів нічого не їм і не сплю. Моя єдина надія в Найсвятіших Тайнах, які приняв від митрополита».

В околиці Стародуба москалі і шведи взаємно приглядалися собі; московська кіннота під проводом Меншікова відійшла і висилала стежі на Україну між Стародубом і Черниговом. Її командант вибрав собі на головну кватиру мале містечко, де ждав на Мазепу; та на його місце прийшов туди Войнаровський; адже гетьман доживав останніх хвилин від приступу апоплєксії.

Меншіков бився у великих сумнівах. Він доконче потребував приявности Мазепи; козацький корпус, приділений до російської армії під проводом старшин, що належали до змови, не хотів переправлятись через Десну.

Карло XII обіцяв явитись 2 листопада разом зі своїм військом над берегом цієї ріки.

На другий день під вечір Мазепа і його прибічники побачили Войнаровського, що приїхав до них, падаючи від утоми; вони ледви його пізнали. Він, що звичайно був так дбайливо одягнений і що носив на своїм козацькім жупані коронкові жаботи, до яких звик ще на дрезденському дворі, він, що між цими здоровенними козарлюгами робив враження панича і версайського чепуруна, явився виїмково у безладному і подертому одязі; по лиці спливали краплини поту, і волосся приклеїлося до висок.

Навіть не привітавши зібраної громади, Войнаровський сказав одним віддихом: «Завтра буде тут Меншіков; він здоганяє мене; та мої коні прудкіші. Втік потайки, полишаючи все, коли я почув, як один німецький старшина сказав до свого товариша: «Нехай Бог змилується над козаками, бо завтра вони будуть сковані ланцюгами».

Він не скінчив іще речення, як полковники одним рухом добули шаблюк і гетьмана, що сидів у фотелі, обступили, немовби близька небезпека йому загрожувала. Був це дивно фантастичний образ у сутінку: ті відкриті леза довкола сивої голови.

А сам гетьман, як каже один із сучасників, зірвався як вітер. Владним жестом казав вложити шаблі до піхов і кликнув: «На коні! до Батурина».

Його голос мав ясний і повний звук. Його стать, іще два дні тому зігнена, випрямилась, цей живий труп, що стогнав, із блудними втомленими очима, перемінився в кремезного, стрункого і зручного мущину з іскрами у погляді. З дикою насолодою мо-

лодого їздця він скочив на коня і помчав дорогою до Батурина...

Хто зможе описати цю дику нестримну їзду під зливним дощем осінньої ночі, довгим шляхом від Борзни до Батурина, здовж якого козацькі варти, напівперелякані, здивувані, що із померків виринає чудне марево, передавали звістку про подорож свого володаря одноманітним протяжним звуком: гетьман!

Було після півночі, як Мазепа і його почот прибули до Батурина; це була їх остання ніч у давній столиці.

Гетьман проводив усім, думав про все. Він мусів негайно позбутися царського резидента, кажучи точніше, полковника Анненкова, свого обсерватора. Мазепа доручає йому відвезти верхом лист до Меншікова, де прохає вибачення за втечу Войнаровського, за його «молодечий промах», як пише.

Військо підготовляється до походу; Орлик каже складати найважніші папери державної канцелярії і палить архіви. Осяяний замок виглядає вночі як смолоскип, і гетьман проходжується по довгих салях, де призбирано стільки скарбів. Останнім поглядом кидає на свою збірку зброї. З-поміж найславніших і найцінніших зразків вістря він вибирає шаблю, що колись була власністю кримського хана; вона зроблена з пречудової толедської сталі, інкрустована золотом і діямантами, колись висіла при боці венецького дожі; згодом став її власником Соліман Величній і зробив з неї дарунок кримським ханам; накінець завдяки воєнним пригодам вона попала в руки Мазепи. Крім цього, вибирає він теж кинжал Дорошенка. Вірна його служба у скарбниці наповняє бочки золотими монетами: венецькими дукатами, еспанськими дубльонами, цісарськими талярами, турецькими секінами і французькими пістолями...

Гетьман як звичайно ходить довкола і думає. Зупинився перед своєю спальнею, простою, що настроювала його до роздумувань. Там думав він багато; там дозрівав терпеливо його плян визволення; там мріяв він про самостійність свого народу та своєї батьківщини... Довгим спогадом зупиняється при постаті Мотрі в сумній тіні, що сіріє десь уже в померках давнини...

Щораз пізніше. Ще одна саля — книгозбірня; тут залюбки він шукав захисту, відпочивав, забував про державні справи. Це кімната повна величі. Стоять у ній книжки у дорогоцінних палітурках з гетьманським гербом, вибагливі панегірики, що були гордістю київських видавництв, німецькі і латинські першодруки і рукописи з дорогоцінними вінєтами. Орлик, палкий бібліофіл, приходить сюди за ним.

— Ясновельможний гетьмане, москалі можуть дігнати нас тут... Тяжко було б мені залишити їм ті дорогоцінності, яких вони, варвари, ніколи не розуміли.

Мазепа всміхається:

— Возьми собі, що хочеш.

Орлик не каже на себе ждати: вибирає певною, досвідною рукою... На жаль, усі ці пам'ятники загинули під Полтавою.

Займається на світ, і військо готове. Гетьман приказує старшинам зібратись у великій галєрії, у найгарнішій і найбагатшій салі палати, де Мазепа приймав амбасадорів, давав офіціяльні авдієнції і бенкети. Вся вона виповняється поволі.

З'являються Чечель, Покотило, Денисенко, Максименко, чотири полковники з гвардії, чотири полковники сердюків, що боронитимуть Батурина: Фридрих Кенігсен, німецький шляхтич на гетьманській службі, великий знавець артилєрії, Герцик, полтавський полковник Гамалія, генеральний осаул, голова особистої канцелярії та інші найстарші козацькі старшини, разом приблизно сотня людей.

Входить Мазепа, святочно вбраний:

— Панове полковники та все вельмишановне козацтво! Йду зустрічати Його Величність шведського короля, який допоможе нам визволити Україну з московського ярма.

Оклики захоплення перебивають йому. Гетьман звертається до Чечеля:

— Чечеле, тебе призначаю командантом замку. Не забувай, що доля України спочиває у твоїх руках. Коли москалі прийдуть сюди, не впусти їх!

— Вони сюди не ввійдуть.

— Видержи аж до хвилини, коли я приїду зі шведами.

— Я видержу.

— А коли не зможеш видержати, то дай себе похоронити під звалищами цього замку. Ти носиш славне ім'я, і твій предок уславився у війнах з Хмельницьким, я певний, що ти піддержиш славу його імени.

— Будь спокійний, гетьмане. Я зумію вмерти.

— А ти, Кенігсене, що жив разом з нами, я певний, що твоє шляхетне серце доховає нам віри... Все залежить від твоїх гармат.

Кенігсен поклонився і відповів:

— Ти мій пан і володар, і таким лишишся аж до моєї смерти.

Так само Мазепа звертався по черзі до всіх старшин. Кожному зумів сказати інше слово. Нарешті ввійшов Ломиковський і заявив, що все готове для від'їзду. Тоді гетьман гукнув сильним голосом:

— До побачення, мої брати, ми зустрінемось тут або на тамтому світі.

Зібрані відповіли йому:

— До побачення, пане гетьмане!

У Батурині залишилось 5 000 людей.

Така сама кількість супроводила Мазепу. Решта війська йшла з російською армією або розсіяна була по Україні. Гетьман нашвидку оглянув свої відділи, а коли ввійшов до карити,

запряженої у шість арабських коней, дав знак до походу. Бліде зимове сонце вставало. Коли Мазепа переходив останній ланцюговий міст, він чув іще сильний голос Чечеля, як давав свій перший приказ нового команданта:

— Зачиніть ворота і піднесіть міст!

Гармати Кенігсена почали ревіти. Вистріли повідомляли про стан облоги. Батурин ждав Меншікова.

Було це в неділю вранці 4 листопада 1708 р.

* * *

Українська армія йшла весь день уперед і переправилась через Десну, цей новий Рубікон української незалежности. Москалі і шведи находилися на правому березі. Мазепа і його дружина перші переплили ріку поромом. Багато козаків скакало у воду з кіньми, інші будували нависні мости. Ломиковський пильнував переправи і принаглював спізнених.

Коли ціла армія переправилась на правий беріг, надійшла вирішна хвилина. Більшість козаків не знала про наміри гетьмана і гадала, що наступає на Карла XII. Ломиковський казав своїм відділам зробити півколо, а Мазепа, зійшовши з коня, оточений генеральним штабом, між Орликом і Войнаровським, виступив на чоло війська. У руці він тримав булаву.

— Нарешті, слава Богу,— сказав він — ми на правому березі Десни. Та невже ж ви гадаєте, що я веду вас проти славного шведського війська? Ні, ніколи! Ми йдемо проти відвічного ворога нашого народу, проти московського царя, який присягнув собі, що відбере нам наші вольності і з наших вільних козаків зробить своїх невільників. Чи ви піддались би цьому?

Великий крик обурення відповів йому на це. Мазепа казав далі:

— Я не раз розмовляв із царем, і він виявив мені свій намір. Він хоче скасувати гетьманську владу, розпустити козацькі відділи і заступити їх своїм власним військом. Не раз пробував я завернути його з цього небезпечного шляху, такого лиховісного для українського народу, та мої заходи були даремні. Вони тільки більш разгнівали царя, який накінець віддав мене під накази Меншікова. Брати, наш час надійшов. Користаймо з нагоди! Виконаймо свою помсту на москалях! Мусимо помститись за їхнє довге насильство, за всі кривди та знущання. Мусимо забезпечитися на майбутнє проти зазіхань на нашу свободу і козацькі права. Прийшов час, коли можна скинути ненависне ярмо і зробити з України вільну і незалежну країну. Ось чому я рішився перейти з вами на бік славного шведського короля Карла. Він зобов'язується шанувати наші права і вольності. Він присягає, що боронитиме нас усіма доступними йому

засобами проти московських намагань, і хоче забезпечити Україні її незалежність. Найсильніша европейська держава, Франція, також є за нами. Чи підете за мною?

Відповіддю були палкі запевнення у вірності. Мазепа промовляв далі:

— Брати! воля Божа не об'являється грішним людям. Та що там Бог і не приготовляв би для нас, ми не можемо довше стерпіти московського ярма. Що варт нарід, який не в силі супротивитись небезпеці, яка йде на нього? Чи не сходить він до ряду звірят без серця і чи не заслуговує він на погорду інших народів? Між царем і нами війна неминуча. А навіть, мої брати, якби ми і мали згинути, то краще згинути зі зброєю в руці, ніж доживати віку у муках!

Ця промова захопила козаків. Вони присягли, що боротисьмуть за свободу і незалежність України. Військо поставало в ряди і посувалось уперед. Поперед нього їхав гетьман зі своїм генеральним штабом.

Орлик і Ломиковський їхали якнайкоротшою дорогою назустріч шведським стежам.

Недалеко села Орлівки вони надибали два відділи шведських драгунів під проводом двох ветеранів Карлової епопеї Гієльма і Гіллєнстієрни. Велике було здивування цих полковників, коли побачили перед собою найвищих козацьких достойників. Вони не вірили власним очам і завагалися, чи не йде тут про якісь воєнні хитрощі. Одного італійця, який знав особисто гетьмана, вислали йому назустріч. Він потвердив новину. Українська армія з барабанами напереді справді йшла з'єднатися зі шведами. Тоді-то два шведські полки, що стояли по обох боках дороги, передали Мазепі королівський поклін.

Так почалась боротьба між Україною і Москвою.

Мазепа залишився в Орлівці від 5 до 8 листопада. Полковники повідомили негайно короля, якого головна кватира була в Горках на березі Десни. Три дні пішли на переговори. Генеральний осаул Максимович мав приготовити з усіма подробицями офіціяльну програму, як треба приняти гетьмана у шведському таборі, бо обі сторони прив'язували велику вагу до того свята, що мало мати символічне значіння. Карлові залежало на новому престіжі, Мазепа хотів святочно підкреслити, що зриває з царем, і підкріпити свій союз зі союзниками свого народу.

Було це 8 листопада 9-та година зранку, коли старий український гетьман зустрівся з молодим шведським королем.

Карло XII ждав на українську армію і її полководця. Його непорушна, майже кам'яна стать, випрямлена, з волоссям, відкиненим позаду, його бліде незворушне обличчя нічим не виявило глибокого зацікавлення тією надзвичайною нагодою.

Він мав на грудях великий шнур ордеру Святого Духа, який

Густав Адольф дістав колись, хоча і протестант, від кардинала Рішеліє. На руках мав високо затягнені рукавиці і легко спирався на своїй довгій шпаді. Його окружали довкола славні «каролінці», що після одинацятилітніх боїв і перемог приїхали зі Стокгольму на Десну: гордий граф Піпер, канцлєр і премієр-міністер, маршал Ренскіольд, кватирмайстер генерал Гіллєнкроок, найвищий суддя, Максиміліян Емануїл Віртемберзький, близький приятель і товариш зброї Карла XII, якого армія назвала «малим князем», генерал Лєвенгавпт, переможець із численних боїв і полководець піхоти, сповідник трабантів Нордберг, сміливий Аксель Спар і його невідступний приятель генерал-майор Карло Роос, завсіди перший у всіх боях, полковник Торстенсон, що командував найславнішим ніляндським полком, шамбелян Адлєрфельд і багато інших відомих нам своєю хоробрістю або іншими заслугами.

Довкола цього величнього генерального штабу зібрались найкращі полки шведської армії: упляндці, звані серцем Швеції, найсміливіші поміж сміливими з Остроготії, кремезні селяни з Далєкарлії і всі трабанти короля у своїх лєгендарних уніформах.

Козацькі стежі появилися перші. За ними Орлик, Ломиковський, Апостол і Войнаровський з бунчуком та булавою, прикрашеними самоцвітами, а накінець сам гетьман, оточений відділом своєї прибічної сторожі.

На кілька кроків від короля Мазепа зійшов на землю і добірною латинською мовою привітав його, дякуючи Богові, що прислав його на Україну скинути московське ярмо. Він говорив, Карло XII подивляв його зі здивуванням, що переходило поволі у симпатію. Якщо вірити описові, найденому нами в одному невиданому рукописі Вольтера, то Мазепа був середнього росту, «досить поганий на вид, менше-більше такий, як зображають у римській історії Великого Манлія». Зате звертали на себе увагу його білі, ніжні, виплекані, виразисті руки, горда голова з білими кучерями, довгі, звисні вуси, а передовсім враження достойности та суворости, з'єднане з ніжними та вибагливими рухами.

Шведський король слухав із захопленням прегарної латинської мови Мазепи.

— Carolus Dei gratia Suecorum, Gothorum, Vandalorumgue rex, Magnus princeps Finlandiae, Dux Scaniae, Esthoniae, Livoniae, Careliae, Bremae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Vandaliae «Egoloannes Mazeppa, electus exercitus Zaporoviensis dux... Sub iugo immani dominationis Moscovitae...

Коли він скінчив, старі каролінці, що від 11 літ жили разом з королем і знали, як він сильно любив етикету супроти чужинців, побачили, здивовані, як той, що так гордо розмовляв з цісарем, схилив низько свою голову перед гетьманом і прохав його сісти на фотелі.

Мазепа сів, а король стояв перед ним. Він дякував гетьманові і дав королівське слово, що не складе зброї, заки не забезпечить Україні незалежности; зрештою, він знав вартість і славу її вожда. Відтак почали вони більш товариську гутірку. Ерудиція Мазепи була невичерпана. Тут оповів він анекдоту про Карла X, там дав огляд політичних справ Туреччини, тут навів фразу з Тацита або Марціяла.Минали години. Карло XII, захоплений своїм розмовцем, забував про все. Після цього почалось велике свято, яке тяглося кілька днів у честь нової українсько-шведської дружби...

Що ж тим часом діялося у московському таборі?

Меншіков виправився 4 листопада, щоби зустрітись нарешті біля Борзни з невпійманим гетьманом. На півдороги він надибав царського резидента з Батурина Анненкова, який передав йому листа від Мазепи, повідомляючи, що гетьман вернувся до своєї столиці. Кілька годин пізніше київський губернатор князь Галіцин теж їхав назустріч Меншікову; дивні чутки кружляли про Мазепу. Уночі з 4 на 5 листопада москалі переправились через Десну, йдучи скорим наступом на Батурин.

Меншіков, перетомлений швидким походом, мусів зупинитись у селі Обмачів. Він саме хотів відпочивати, коли перед ним явився один росіянин зі заявою: «Мазепа виїхав, щоби злучитись зі шведським королем. Мешканцям Батурина наказав він зачинити перед росіянами ворота і ждати, заки він не вернеться з Карлом XII».

Ця новина була така незвичайна, що ні Меншіков, ні Галіцин не хотіли їй няти віри. А все ж вони прискорили свій від'їзд і приїхали перед Батурин на другий день уполудне.

У малім селі під самою фортецею вони застали кількох російських старшин і прибічну сторожу Анненкова. Вони теж передавали, що Мазепа виїхав напередодні у невідомому напрямку із своїм військом і сердюками. Коли Меншіков поглянув уверх, побачив, що на мурах замку стояли гармати, спрямовані на рівнину. Анненков сам підійшов до окопів і пробував роз'яснити цю справу.

— Що це все значить? — кричав він.— Навіщо ви почали облогу і зачинилися так, немовби ворог ішов уже на вас? Відчиніть ворота, впустіть князя Меншікова і Галіцина з царським військом!

Тоді вони почули голос з-поза мурів:

— Ні! гетьман дав нам наказ не впускати сюди москалів. Вони нищать український нарід, грабують і руйнують наші міста і села.

— Де ж гетьман? — спитав Меншіков.

— Він поїхав у напрямку Коропа, щоби зустрінутись із царем.

Хоча недовір'я Меншікова і Галіцина зростало, вони повер-

нули в напрямку цього містечка та тут уже з достовірного джерела довідалися, що Мазепа зі своєю армією переправився через Десну. Тепер уже сумніву не було.

— Ось чому,— крикнув Меншіков,— Войнаровський покинув нас так несподівано у п'ятницю, навіть не попрощавшись, і гетьман, покидаючи Батурин, не хотів узяти зі собою ні одного росіянина!

Царський довіреник вислав негайно вістуна до Петра, повідомляючи про нові події; до свого опису додав він ради, яких наслідки мали силу впродовж двох століть. Меншіков радив цареві оголосити маніфест і змалювати в ньому все лихо, якого зазнав український нарід за панування Мазепи. Цим маневром можна було відвернути від гетьмана нетямущу масу і проти самостійницького національного руху поставити соціяльні домагання в імені простолюддя.

Москва, відома своїм невблаганним деспотизмом супроти своїх бідних мужиків, на Україні виступала оборонцем бідних, пригнічених гетьманом і його аристократією. Ця воєнна штучка вдалась. Вільні козаки покинули своїх провідників, а коли зміркували свою помилку, було вже запізно, бо стали рабами.

Петро відповідав Меншікову: «Ми дістали ваш лист з новиною про зраду гетьмана, якій вірити не хотіли, така вона була несподівана».

Спочатку цар був зовсім спантеличений. Князь Ромодановський, що був головою тайної розвідки при армії, дістав апоплєктичної атаки, коли зрозумів усю гру гетьмана.

Становище було справді поважне. Союз Мазепи і Карла XII припадав на найбільше критичний момент Петрового панування. Навіть якби він не нарушив істнування Московщини, то тим самим піддавав у сумнів найдорожчий плян царя перетворити російську державу в цісарство, що було неможливе, якби мала істнувати незалежна Україна. Брутальна і мстива вдача царя вибухла; він не міг вибачити гетьманові свого такого довгого довір'я для нього і того, що Мазепа не давав йому знищити української самоуправи. Його лють перейшла у страшну ненависть.

Коли цей перший гнів минув, Петро і його співробітники почали всякими засобами нищити пляни свого ворога. За радою Меншікова, цар кинувся на підлу демагогію, але, треба признати, геніяльну, коли діло йшло про те, щоби обезсилити загальний настрій на Україні, спрямувати національні почування в інший бік і відвернути народню масу від гетьмана. Мали вони на меті підорвати престіж Мазепи, оплюгавити його політику і його союз, одночасно вживаючи якнайбільшого терору супроти всіх його однодумців, щоби залякати інших.

У першій хвилині цар був такий зачудований, що хотів заступити дорогу Мазепі. У листі, про який ми тут згадували, писав він до Меншікова: «Треба, безумовно, не дозволити козакам перейти Десну. Вишліть негайно драгунів».

Крім цього, цар видав наказ, щоби зібрати провідників козацтва і приневолити їх негайно вибрати нового гетьмана. Це був зручний спосіб, бо новий, вірний гетьман міг би підорвати авторитет Мазепи в очах шведів. Петро мав навіть на оці кандидата Апостола, миргородського полковника. Як завсіди, так і тепер, він зовсім не розбирався в цих справах і не знав, що його намірений кандидат пішов за гетьманом до шведського табору.

7 і 8 листопада появились два царські маніфести та інструкції до генералів проти бунтаря; ними почалась та довга брехлива царська кампанія, повна наклепів, що тягнулась аж до революції 1917 р.

Гетьмана називали там зрадником, ворогом царя, а його вчинок «незвичайним, нечуваним злочином, гидким і підлим», подібним до того, яким Юда зрадив Христа. «Мазепа, цей новий Юда, так писав цар до генерала Апраксина, довершив свого ганебного діла над самою домовиною». А щоби знеславити гетьмана перед народньою масою, обвинувачували його у новій зраді, тим разом зраді України, яку він продав Польщі. В одному з маніфестів було написано: «Він порозумівався зі шведським королем і Лєщинським, щоби наново віддати Малоросію під Польщу і щоби передати Унії божі церкви і наші славні монастирі». Ясно, що це був наклеп, бо Мазепа ніколи не переставав опікуватися православною церквою, але ця брехня була гідна справжнього дипльомата.

Той сам цар, який ждав тільки на нагоду, щоби положити край Україні, виступає в тому самому маніфесті, як її оборонець:

«Тому, що нашим обов'язком є піклуватися малоросійським краєм, ми простягаємо над ним свою батьківську руку. Ми подбаємо за спасення Малоросії з неволі і руїни і не дозволимо знеславляти її божих церков. Тому звертаємося з покликом до всієї старшини і всіх полковників і прохаємо їх не слухати брехливих намов давнього гетьмана-зрадника, але приєднатися до наших великоросійських військ у боротьбі проти ворогів».

Петро закликав усіх визначних козаків, щоби негайно зібралися в Глухові на Чернигівщині, на території, де стояли московські війська, і вибрали нового гетьмана, тому що «цей вибір може стати спасенням Малоросії».

Москалі завдали Мазепі останній, може, найстрашніший удар:

«Ось що ми відкрили. Давній гетьман, у своїх хитрощах не повідомляючи нас, наклав на нарід преважкі податки, які буцімто мали йти на військо, а в дійсності збагачували його самого. Віднині ми касуємо ці податки».

Цар не мав ні права накладати, ні відкликати податків у державі, яка до нього не належала, але цей демагогічний маневр мав вплив на народню уяву, що почала протиставляти своєму провідникові постать Петра.

За маніфестами ішов терор: залізом, огнем, шибеницею і частоколом.

Перш усього треба було перешкодити приїздові Мазепи і Карла XII до Батурина і знищити твердиню гетьманської сили, що стала «огнищем зради». 10 листопада князь Галіцин підійшов до столиці і домагався, щоби йому відчинили ворота. Чечель дав категоричну відмову.

На другий день Меншіков прийшов із великою силою війська; один російський старшина, висланий як парляментар, ствердив, що залога тримається непохитно. Тоді москалі переправилися через Сейм, пробували взяти цитаделю, але гармати Кенігсена змели їм мости і примусили їх відступити у безладді.

На другий день прийшов новий парляментар, але мешканці твердині приняли його погано: «Ми вмремо всі тут, сказали вони, а не дамо ввійти до нашого міста царській армії».

Так само відкинули вони нові спроби порозуміння. Москалі ніколи не були би взяли Батурина перед приходом Карла XII і Мазепи, якщо не прийшла б була їм на поміч зрада. Один із головних старшин прилуцького полку Нос, якого ганебний спомин жив довго у пам'яті українського народу, вихопився з фортеці і перебрався до Меншікова. Уночі ввів він москалів на середину площі потайними дверима, про які знав тільки дуже малий гурт довірених.

Батурин упав. Козаки й мешканці в перехресному огні боронились у розпуці. Довго у першому ряді боролись полковники, вірні гетьманові, і якийсь священик з донькою. Згодом пожежа несамовитим полум'ям осягла місце різні і грабунку: заки москалі вбивали жінок, насилували їх і 15 000 голов, майже все населення, вирізали. Меншіков дав наказ не щадити нікого і вбивати навіть діти. Трупи старшин прибивали цвяхами до дощок і вкидали їх до Сейму, щоби налякати українське населення і щоб воно знало, що Батурин зруйнований.

Тільки двох людей пощадили, тому, що для них підготовляли ще страшніший кінець: Чечеля і Кенігсена. Чечель надаремно хотів вмерти у бою як сміливий лицар. Він згинув на колесі. Кенігсен, щасливіший, оминув цих мук і вмер від ран, тоді, коли його перевозили до Глухова, де вже трупа переломав кат.

Вся артилерія Мазепи: більш 40 гармат, його прапори, відзнаки і всі дорогоцінності попали в руки Меншікова, якому цар дякував: «Складаю вам побажання за успіх у цій знаменитій справі».

Страшні репресії проняли жахом Україну. Люди покидали міста і села у паніці, втікаючи на степи, а козаки присягали, «що будуть ходити аж по коліна в московській крові». Ця нова різня зворушила навіть Европу, яка з великою увагою стежила за дальшим ходом подій. Французькі часописи, що з

точністю передавали вістки, не скривали свого остраху: «Страшна різня» — «Руїна України» — «Жінки й діти на вістрях шабель» — такі були заголовки над передаваними звістками. «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і пол вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів».— «Ціла Україна купається в крові. Меншіков уживає засобів московського варварства».

Так писали «Французька Газета» (Gazette de France), «Історичні листки» (Lettres historiques), «Історичний Меркурій» (Mercure historique) з Гаги і «Ключ кабінету» (Clef du Cabinet) з Вердену.

13 і 14 листопада 1708 р. лишаються історичними лиховісними датами для взаємин України з Московщиною. Невибачний злочин залишив на довгі роки крівавий спомин.

Шевченко, революціонер до глибини душі, якого суспільні ідеї були зовсім протилежні до ідей аристократа Мазепи, все ж таки ставився з великою пошаною до гетьмана, який хотів визволити Україну. Він ненавидів Петра всією своєю душею і не міг йому вибачити, що приклав руку до загибелі козаччини. У «Великому Льоху» трьох душ не впускають до раю за те, що вони мають за собою злочин проти батьківщини...

Одна із них каже:

«А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого і старого
В Сейму потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних...»

Цар мав рацію, що складав Меншікову побажання за успіх у «знаменитій» справі. У тиждень після злуки Мазепи з Карлом XII його столицю спалили, зрівняли з землею і вирізали усіх мешканців; нові союзники не мали навіть часу прийти йому з допомогою.

Моральний ефект був величезний.

Частину України заняли московські війська. 15 листопада Петро, засівши в генеральному штабі в Глухові, прикликав туди козацьких полковників, що залишилися на службі російської армії або на землях під його контролею, і казав їм вибрати нового гетьмана. Їх було мало, усього чотирьох. Принесли відзнаки найвищої козацької влади, які Меншіков знайшов під час грабіжі Батурина, і, щоби бодай про око пошанувати

козацькі права, почали буцімто вибір. Полковники хотіли ще рятувати народню честь і вказали на чернигівського полковника Полуботка, щирого патріота, який за свою вірність до батьківщини згинув у молодім віці у Петропавлівській в'язниці. Петро відкинув цей вибір: «Ні, не хочу Полуботка, з нього може вийти другий Мазепа». Царським кандидатом був стародубський полковник Скоропадський, знесилений старець, давній приятель Мазепи, якого Мазепа листом з 9 листопада закликав іти з ним разом, роз'яснюючи йому дружньо причини союзу з Карлом XII. Але тому, що сусіднє московське військо загрожувало йому безпосередньою небезпекою, Скоропадський, що не був героєм, лякаючись крівавої розплати, не рушився з місця.

17 листопада козаки й їх полковники, примушені російськими штиками, приняли рішення Петра; вони заявили не без деякої іронії: «Нехай же Іван Скоропадський, стародубський полковник, стане нашим гетьманом, коли така воля Його Царської Величности».

Скоропадський спершу ухилявся від вибору; він шанував Мазепу, лякався йти проти нього, ще й не знаючи, який може бути вислід конфлікту. Та коли на нього слабого натиснули, він згодився; князь Долгорукий передав йому гетьманські відзнаки, привезені з Батурина. При присязі вірности, яку склали цареві, появилася нова фраза, справді ганебна. Скоропадський присягав, що «не буде мати ніякого зв'язку з Мазепою і буде повідомляти Петра про всі хвилювання народу і його симпатії для Мазепи».

Така була дійсна мета вибору.

Одночасно підготовили другу сумну параду: святочну символічну смертну кару на Мазепі. Цар обставив це видовище з якнайбільше театральним ефектом. На ринку у Глухові вибудували руштування, на якому стояла шибениця. Туди принесли манекін, що зображав Мазепу з почесною відзнакою — шнуром св. Андрія. Меншіков і Головкін ввійшли по сходах під шибеницю і роздерли дипльом, яким колись наділили гетьмана ордером. Якийсь писар прочитав повну злоби пародію смертного присуду, і Мазепин манекін повісили, здерши з нього відзнаки. Відтак ту куклу, яку кат тягнув серед пилу по вулицях міста, топтали ногами. Тоді-то і Чечель згинув на колесі від страшних мук, без оклику болю.

Але, на думку Петра, і цей засуд, і це видовище не врізались ще досить глибоко у душу українського народу. Йому прийшло в голову відновити середньовічний московський обряд, досі на Україні невідомий, анатему. Акт цієї церемонії відбувся 23 листопада у Глухові у Святотроїцькій церкві в присутності царя, його дружини і всієї козацької старшини, що ще залишилася під московською владою. Богослуження почалось своєрідною

відправою, складною і несамовитою, якої почини найти можна у стародавній візантійській церкві ще з тієї доби, коли духовенство вело невблаганну боротьбу зі світською владою. Новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький кидав святочно анатему на Мазепу, викрикуючи голосно: «На зрадника і відступника Івана Мазепу анатема!» і всі священики, діякони і хор повторяли тричі: «Анатема! нехай буде проклятий!»

Цар видав спеціяльні доручення, щоби того самого дня таку саму відправу підготовили в Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору. Дивним жартом долі цю анатему доручили кинути українцеві, царському митрополитові Стефанові Яворському, колишньому наставникові Київської Академії, вчителеві Орлика і авторові панегірика в честь Мазепи. До офіціяльних слів, приписаних формулою, він додав іще таку палку апострофу: «А хто це такий той Мазепа? Хитрий і отруйний змій, лис, чорт, Юда, лицемірник і новий Каїн». І після цього додав з іще більшою ненавистю: «Це скажений вовк під шкурою ніжного ягняти. Ніжний у словах, але жорстокий у ділах».

Другий, давній панегірист Мазепи Теофан Прокопович змінив поквапно у своїй драмі «Володимир» все те, що мало відношення до гетьмана.

До речі, треба признати, що українське вище православне духовенство перше зрадило справу української незалежности, коли тільки побачило, що вона небезпечно захитана. Київський митрополит і переяславський чернигівський єпископ брали участь у глухівському богослуженні. Всі вони скоро забули за добродійність Мазепи, за його постійні щедрі дари на церкву і його становище вірного оборонця православної віри.

Загал духовенства пішов за сумним прикладом своїх верхів. Ніхто й не думав противитися царським розпорядкам. Навіть таким, що були суперечні з церковним уставом, коли треба було знеславити особу Мазепи й відвернути від нього народнє довір'я. А проте організатори цього діла не добились успіхів, яких сподівались на майбутнє. Навпаки: ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом.

За часів Хмельницького православне духовенство піддержувало всіма силами український національний рух у боротьбі проти Польщі; коли прийшло до українсько-московського союзу, воно залишилося вірним сторожем українських вольностей. Важко історично роз'яснити його нежданий зворот і несподівану покірливість; чи відступило воно під впливом жаху, чи, може, повірило у наклепи, буцімто Мазепа став союзником Станіслава Лєщинського, отже католицької Польщі? Можливе, що всі ці мотиви мали одночасно вплив на таку наглу зміну.

Коли царський уряд мав уже за собою вище духовенство,

треба йому було ще з'єднати козацьких старшин. Петро видав у Глухові 20 листопада маніфест, в якому заявив нахабно: «Нема на світі другого народу з такими вольностями і привілеями, як український». Цар карав страшними карами всіх, яких підозрівали, що піддержують зв'язки з гетьманом. З другого ж боку, обіцював повну амнестію і всі втрачені права і маєтки тим, які Мазепу покинуть. У протилежному випадку приходила негайна конфіската майна. На землях, які окупували москалі, арештували без вагання родини мазепинців як заручників, а потім їх засилали.

Спочатку не було багато зради, і тому цар придумав новий спосіб, щоби посіяти зерно ворожнечі. Він проголосив, що всі маєтки мазепинців, а головно самого Мазепи, не належать уже до них, і обіцяв, що роздасть їх українцям, які докажуть свою вірність супроти Москви. Козацька старшина виявилась так само слабою, як і вище духовенство; аристократія, яку Мазепа створив з таким трудом проти волі простолюддя, зрадила його і просто кинулась на запропоновані їй маєтки.

Гетьман заховав своє багатство по всьому краю. Він не міг його забрати зі собою і казав закопати. Цар обіцяв донощикам половину тих сум, які вони відкриють, і найшли чимало. Князь Галіцин дістав зі скарбу Мазепи 25 000 рублів, як це називалось, «за працю при облозі Батурина», Меншіков 6 000 дукатів, один литовський багатир, прихильник царя, 5 000 і багато інших теж поважні суми.

Тоді-то почались скрізь організовані лови на мазепинців. Страшна «канцелярія амбасадорів», яку кращ можна було назвати «царською кімнатою мук», розташувалась у Лебедині біля Харкова. Довго з покоління у покоління передавали собі українці тихцем жахливі описи про те, що тоді діялось у Лебедині. Там повстав окремий цвинтар, який нарід охрестив «цвинтарем гетьманців». Люди ніколи не знали і вже не знатимуть точного числа похоронених там жертв. Тільки архіви і хроніки тієї доби зберегли ще подробиці варварських мук, які вигадувала садистична уява Петра. На те, щоби тероризувати Україну, він мусів ужити крівавих варварських засобів, які Москва дістала в спадщині від Азії.

В усіх цих справах цар давав точні інструкції. Він наказував «не тратити часу на зайві формальності» і в порозумінні з Меншіковим, якого призначив виконавцем усіх своїх найвищих і найнижчих діл, увів чотирораменне колесо, яке, зломавши тіло, може шматувати його на чотири частини, і паль, повний вигадливих мук. Шибениця і топір, «ці забавки» були призначені на «маловажні випадки, гідні вибачливости». Ця нова система мук, придумана Москвою, находила свій вислів у таких мудрощах: «Кнут не янгол, він не позбавляє душі, а примушує казати правду». Москалі придумали поодинокі ступені знущань, як батіг, кнут, розпалене залізо і постепенні кари, якими завдавали терпіння, щоби тіло нещасливих жертв могло битись у судорогах. Невинний переходив довге коло у цьому пеклі, а коли почував, що воля його не має вже більше сил до оборони, приходила остання кара, що кінчила його муки.

До нас дійшла тільки одна цифра. 900 людей впало жертвою тому, що не могли видержати до кінця тортури. 50 літ пізніше автор «Історії Руссов», змалювавши марево Лебедина, каже: «А тепер, як би за словами Спасителя з Євангелії, за кожну краплину крови, пролиту на цій землі, мусіли надолужити ті, що її пролили, то яка покута ждала би катів українського народу? Вони проливали його кров рікою і навіщо? З одної тільки причини: тому, що він хотів бути свобідний і зазнати кращої долі на власній землі. А чи не були це ідеали спільні всьому людству?»

У трагічній історії України лебединська різня та її жорстокості — це один із найжахливіших її епізодів. Тут іще раз автократія московських завойовників хотіла насильством знищити із коренем ідею про право народньої свободи, право, щойно ледви з'ясоване кількома вибраними умами як принцип розвитку новітніх національностей. Але кров мучеників не пропадала ніколи даремне і тут вона стала плодючим зерном під жниво української свободи...

* * *

16 листопада шведсько-українська армія переправилась через Десну та розташувалась на лівім березі. Українці, що прегарно знали річище своєї ріки, стали у великій пригоді шведам, які могли лекше поступати вперед. Російські війська надаремне пробували їм перешкодити: їх розігнала шведська артилерія. Уже настала ніч, коли Мазепа і Карло XII перейшли через Десну. Налягла холодна темрява, і віяв гострий вітер, так що Карло XII, одягнений, як звичайно, легко у плащі, тремтів на всьому тілі. Гетьман, що мав уже на собі кожух, порадив королеві взяти футро, коли хоче шанувати своє здоровля, і на другий день переслав йому кілька срібних лисів. Король сказав собі підбити ними свій одяг, але кілька днів пізніше, почувши, як серед війська докоряють йому, що тепло одягається, відпоров футро і вернувся до плаща. Ота мала риса характеристична для цього володаря.

Москалі відступали перед союзними військами, які вітало захоплене українське населення. 23 листопада союзники переправились через Сейм і переходили перед Батурином або, точніше кажучи — перед тим, що було Батурином. Страшний вид ждав тут на Мазепу.

З його пишної палати, пам'ятки його слави і сили, де він

гадав приймати бенкетом свого союзника Карла XII, залишилося тільки чорне згарище: кілька стовпів чорного диму йшло вгору. Воздух був затроєний тисячами розкладених трупів, на які хмарами злітали шуліки. Мазепа довго, з терпінням глядів мовчки на цю руїну і накінець сказав до Орлика: «Наш почин нещасливий. Бачу, що Всевишній не поблагословив нашого наміру. Та Бог мені свідком, що я не міг зробити інакше. Як довше було зносити вічну кривду супроти мого народу, як можна було спокійно довше дивитися на насильство наших прав і вольностей? Як можна було дозволити, щоби на моїх очах підготовляли згубу і руїну України? Колись, правда, ми стали союзниками московських царів, але ми прийшли до них добровільно, слухаючи тільки голосу спільної віри. А втім, москалі зловжили нашим довір'ям і нині ми як вільний народ зриваємо з ними той союз. На жаль, боюся, щоби не надто важко було здійснити нам наші наміри. Може, Україна, залякана долею Батурина, не зважиться нас піддержати».

Та ця хвилина слабощів — неминуча лепта, яку людина сплачує своїй долі, не трівала довго. Справа не була ще програна. Мазепа мав іще палату в околицях Бахмача. Там він скликав велику раду. Його вірні зв'язались з ним новими присягами і супроти нового царського терору поклялись, що не складуть зброї, заки не виборять своїй батьківщині повної незалежности. Мазепа від себе склав таку святочну заяву: «Не для своєї особистої користи, але для добра нашої батьківщини України і для всього запорожського війська я приняв допомогу шведського короля».

Полковники, сотники, козацька шляхта і старі вояки присягали з таким самим палом на вірність рідній країні і свому провідникові. Мазепа звернувся до народу з проклямаціями, в яких роз'яснював широкій масі мотиви, чому пішов на союз зі шведами. Москалі шукали завзято за такими покликами. Горе тому, хто розкидав такі поклики! Ті папери знищили так основно, що нині нема надії найти якийсь зразок оригінального тексту. Ця духова боротьба, що нагадувала справжню пресову кампанію, мала свої наслідки, і Петро мусів відповідати на неї своїми проклямаціями, що, на щастя, дають нам змогу відтворити загально головні ідеї, з якими Мазепа звертався до народу.

Гетьман писав про те, що Москва завсіди заздрила українцям і ненавиділа їх рідний край, який віддавна хотіла знищити при кожній нагоді. Ось і недавно нищила вона села і міста, проганяла українських провідників, старшин і полковників, переміняла на драгунів вільних козаків, засилала у Московщину за Волгу українських селян, присилаючи на їхні землі москалів...

Полковники за прикладом гетьмана, в першу чергу Апостол, розсилали по провінції проклямації. Сміливі вістуни

перехитрювали російські стежі і розкидали метелики на землях, занятих московським військом.

29 листопада Карло XII і Мазепа заняли важне місто Ромни. На другий день гетьман з козаками взяли Гадяч, фортецю великої стратегічної ваги. Через міста Ромни, Гадяч, Прилуки та Лохвицю ішов перериваний фронт шведської армії. Москалі розташувались на окраїнах давньої Полтавщини і Харківщини, але два московські гарнізони загрожували ще більше углиб комунікаційній лінії шведів від Миргорода до Ніжина.

Карло XII залишився досить довго у Ромнах. Він проголосив там маніфест до українського народу, дбайливо приготований його державним секретарем Гермеліном і Орликом. Ось два виїмки з нього:

«З Божою допомогою хочемо боронити український нарід і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши із себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності...»

«Те, що каже цар, буцімто ми змовилися з польським королем, щоби йому видати Україну, це брехня, яка переходить межі нахабства, чисто московська вигадка».

Карло XII пригадував при цьому людяну, лицарську і чемну поведінку шведів, яка була у них звичаєм, звертаючи увагу українського народу на варварські методи Москви. Короткими штрихами він змальовував усі кривди царів, заподіяні Україні, звертаючись до неї з гарячим покликом об'єднатись однодушно довкола ясновельможного гетьмана Мазепи, що підніс прапор свободи.

Петро відповів на це проклямацією, до якої долучив фальшивий документ на доказ, що гетьман продав свою країну Польщі. Між Карлом XII, що користав із рад Мазепи, і Петром почалася справжня гра маніфестів, в якій ставкою була Україна. Та вона у нічому не змінила рішень, принятих на полі бою. Землі, заняті москалями, не могли висловити свого голосу ні волі, а все ж найкращі їх сини потайки приступали до визвольницької армії.

Прийшла зима; ця зима 1708—1709 р. належала до найсуворіших із коли-небудь відомих в Европі. Ріки скрізь позамерзали, навіть у Франції та в Італії. На українських степах, вкритих грубезним шаром снігу, була виїмкова, просто нелюдська студінь; серед неосяжної білини пощезали дороги і перервались зв'язки між шляхами. Більш як 4 000 шведів згинуло від морозів; Гадяч, перемінений у величезний шпиталь, став могилою Карлової армії.

На початку 1709 р. Карло XII переніс свою головну команду до Зінкова і побив москалів в околиці Веприка, біля Гадяча. У цьому бою визначився Войнаровський.

Шведський король і гетьман, заохочені тим успіхом, рішили

почати остаточні воєнні операції, щоби прогнати москалів з України.

Кампанія почалась у нинішній Харківщині; москалі, побиті у кількох сутичках, відступили без великого спротиву. Мазепа не покидав Карла XII. Він стежив із цікавістю за психольогією того дивного володаря. Зі своїм старим досвідом дивувався, коли приглядався його нежданим і завсіди виїмковим починам. Шведські історики не забули залишити нам деякі характеристичні подробиці.

Одного дня під мурами містечка Валки Карло XII і Мазепа вели улюблену розмову на стратегічні теми. Гетьман, як завсіди, чемний і великий майстер від компліментів, сказав до короля: «Війна, Ваша Величносте, проходить зі щастям для Вас. Звідси до Азії не далі як вісім миль». Карло XII слабо боронився, кажучи, що звичайні географи мірять віддаль зовсім інакше. Мазепа, знаючи справжній культ шведського короля для пам'яти Олександра Великого, оповів йому, що недавно тут, у цьому краю, відкрили пам'ятник, збудований на честь Олександра Македонського.

Цих кілька слів легкої розмови і ніжна лестка, що розбудила себелюбство молодечого короля, зробили більше враження, ніж Мазепа міг сподіватися.

Того самого вечора король казав покликати до своєї головної кватири генерала Гіллєнкроока, щоби повторити йому слова Мазепи, що вони вже недалеко від Азії.

— Ви жартуєте, Ваша Величносте,— відповів переляканий генерал,— до Азії треба йти іншим шляхом.

— Я ніколи не жартую,— відповів король,— підіть до Мазепи і дістанете якнайточніші інформації. Попрохайте, нехай вкаже, куди веде дорога до Азії.

Гіллєнкроок пішов до гетьмана, який дуже зажурився, почувши, що Карло XII робить такі висновки з його невинної лестки. Він же хотів бути тільки чемний.

— Ех, пане гетьмане,— сказав генерал-кватирмайстер,— з нашим королем небезпечно жартувати про такі справи. Він любить понад усе на світі славу і для неї пішов би не знати куди.

Шведські генерали почали трохи журитися, що Мазепа має чимраз більший вплив на їх короля. Зручний гетьман приєднав собі своїм чаром нового почитувача.

Погані дороги зі страшними вибоями перешкоджали шведській армії у поході на Московщину. Головній шведській команді вдалося переконати Карла XII, щоби обмежився у своїм наступі до України, де зрештою дороги і так не були кращі; від дощів, болота і снігів, що танули, шведська армія зазнала великих втрат, але Карло XII завзявся іти у напрямку московського кордону; цей похід із стратегічного погляду був зайвий, а навіть небезпечний, бо ворожа армія не була знищена. Шведські війська танули і виснажувалися без реальної користи.

За той час Петро не сидів бездільно. Він заняв важне місто Прилуки. Шереметєв пробував захопити Лохвицю, де була найбільша частина скарбів Мазепи і його приятелів. Хоча ця спроба не вдалася, виявилось, що шведи вже менше боєздатні і навіть трохи подались узад.

Коли у березні 1708 р. леди скреснули, діяльність з обох боків припинилася. Шведи вибрали на головну кватиру Будищі на правому березі Ворскли, а цар, вернувшись до Росії, полишив команду Меншікову.

Оба противники намагались приєднати для себе запорожців. Петро вислав на Січ послів з дарунками і красномовного архимандрита. Та кілька днів пізніше приїхали туди і висланці Мазепи: Орлик, генеральний суддя Чуйкевич, київський полковник Мокієвський, свояк гетьмана, і Мирович, один із найславніших мазепинців, бунчуковий товариш.

23 березня зібралась Січова Рада. Вона вислухала спочатку московських послів, потім казала прочитати лист від Мазепи. З питомою собі зручністю він пригадав усі кривди царів супроти України; при допомозі шведів, казав він, Україна зможе скинути московське ярмо і вибороти собі свободу. Після цього прочитали лист від кримського хана, який радив запорожцям станути на боці Мазепи.

Кошовий отаман Кость Гордієнко, відомий патріот і енергійна людина, якого ім'я згодом стануло поруч Мазепиного, сказав у користь гетьмана прегарну промову, що перехилила терези. Запорожці голосували однодушно за старокозацьким звичаєм союз із Мазепою.

Ця подія мала велике значіння в історії України.

Запорожська Січ була найбільше демократичним середовищем на Україні і завсіди була готова боронити проти гетьманів і нових панів бідноту і піддержувати найрішучіше соціяльні домагання. Саме та Січ заявилась за Мазепою п'ять місяців після руїни Батурина, коли вигляди на успіх були вже дуже слабі. Цим актом український нарід немовби зняв рішення гетьмана на висоту національного повстання. Запорожці ніколи не погоджувалися з соціяльними поглядами Мазепи і його оточення. Та тут вони пожертвували своїми особистими нахилами для вищих інтересів українського народу, якому загрожувала Москва.

І тепер, як за часів Хмельниччини, суспільні ріжниці, ворожнечі і чвари, що настроювали запорожців проти української аристократії, відійшли на другий плян перед національною ідеєю, загроженою чужинцями.

Мазепа не був уже провідником українських панів у боротьбі проти російського царя, але став вибраним представником українського народу. Москва не помилялась щодо цього: вона хотіла вжити проти запорожців найгостріших реп-

ресій: адже саме там серед них більше як 25 літ мазепинські ідеї находили собі захист і прокидалися...

До Карла XII вислали лист Костя Гордієнка. Кошовий отаман заявляв в «імені запорожської братії», що він сам і його товариство приймає опіку шведського короля. Вони жадні були йти на ці жертви, щоби вибороти собі свободу і «молились до Бога за успіх для шведів».

30 березня Карло XII приняв у Будищах запорожських послів. Посли не вийшли ще із королівського табору, як Гордієнко почав наступ на москалів. Запорожці знищили залогу в Кобеляках й усі відділи, розташовані у цій прикордонній смузі, що мали піддержувати серед населення прихильний настрій для царя. В кількох днях загальне становище змінилося в користь союзників і Україну опорожнили аж до Дніпра.

6 квітня Гордієнко приїхав до Будищ зі своїм генеральним штабом. Мазепа вислав йому назустріч двох полковників і 2 000 козаків. Вони мали провести запорожців до Диканьки, давнього Кочубеєвого маєтку, де ще недавно Мазепа зустрічався із Мотрею.

Гетьман прийняв Гордієнка у великій салі настоячки у святочному одязі за столом, на якому лежали гетьманські відзнаки. Отаман поклонився йому, похиливши перед ним бунчук на знак пошани, і сказав:

— Ми, запорожці, дякуємо тобі, ясновельможний пане, що ти взяв собі до серця, як слід було найвищому провідникові України, долю нашої батьківщини і рішив визволити її та скинути московське ярмо. Ми певні, що це єдина твоя мета, що не шукаєш особистих користей, звертаючись за допомогою до шведського короля. Тому ми хочемо вірно помогти йому і, станувши на твому боці, жертвувати, коли буде треба, своєю кров'ю і життям. Як довго треба буде йти до тієї високої довгожданої мети, ми будемо слухати тебе у всьому. Ми просимо тебе нести надалі тягар, який ти взяв на себе, а ми допоможемо тобі в цьому по змозі своїх сил. Ми готові присягнути перед Богом на вірність тобі, ясновельможний пане, але хочемо, щоби й ти, гетьмане, склав присягу, що будеш іти в згоді з нами, дбати за добро батьківщини.

Мазепа відповів йому:

— Дякую Вам, запорожське товариство, за довір'я до мене. Слава за ваше шляхетне бажання допомогти рідному краєві. Бог мені свідком, що, порозуміваючись зі шведським королем, я не зробив це ні з легким серцем, ні з огляду на особистий інтерес. Вела мене до цього тільки любов до нашого народу. Не маю жінки ні дітей. Я міг би осісти у Польщі або деінде і так доживати спокійно решти моїх днів. Та після того, як я стільки літ проводив долею України і служив їй так вірно по змозі своїх природних сил, моя честь і моя любов для нашого народу не дозволяє мені сидіти з заложеними руками і віддати рідний

край на поталу лютого гнобителя. Я знаю добре, що цар має намір заслати нас на іншу землю, а з вас, запорожців, зробити своїх драгунів і знищити ваш осідок. Я звернувся до шведського короля і маю надію, що Бог допоможе нам скинути це соромне ярмо. Отже, працюймо одностайно, брати запорожці!

Мазепа прийняв своїх гостей бенкетом, де не бракувало нічого, бо запорожці вміли їсти й пити. На другий день Гордієнко зі своєю дружиною станув перед Карлом XII, який приняв їх якнайщиріше; король, що був увесь захоплений воєнним ділом, мусів цікавитись запорожцями, яких лякалися навіть турки й татари. Гордієнко привіз зі собою більш як 100 московських полонених, зібраних по дорозі; королеві дякував за те, що прийшов помагати Україні, і вихвалював шведських вояків. Державний секретар Гермелін відповів йому по-латині, а Сольтан, особистий приятель Карла XII, слав'янознавець, негайно переклав цю промову.

Шведський король приймав кілька днів запорожців; не забув і Січі, куди післав гроші з окремим привітом, щоби його відчитали на Раді. Мазепа зі свого боку був не менше щедрим і дарував запорожцям 50 000 золотих дукатів. Таким робом і провідники запорожських козаків скористали дещо зі щедрої гетьманської руки.

Гетьман підписав зі запорожцями формальну умову. Мазепа склав у своїй резиденції бажану присягу, козаки у церкві в Будищах. Карло XII піддержав умову своїм зобов'язанням. Він обіцював, що не підпише з царем миру, заки Україна і запорожці не будуть вільні на завсіди від московського панування, заки не повернуть їм давніх історичних прав і привілеїв. Крім цього, король обіцяв дбати, щоби його військо нічим не нарушувало життя мешканців цього краю.

Запорожські посли, до яких приєднались шведські старшини, вернулися на Січ. Вони проходили попід мури Полтави, що наче острівець серед моря трималась із московською залогою серед збунтованої країни. Коли москалі побачили з-поза окопів запорожців, почали стріляти. На приказ Гордієнка сотня козаків, найкращих стрільців, наблизилась до мурів і відповіла стрілами, від яких на місці попадали деякі московські старшини.

Мазепа, користаючи з подорожі запорожських послів, вислав до султана свого представника, щоби намовити його якомога до війни проти царя.

Новий союз гетьмана з запорожцями мав велике значіння стратегічно-політичне. Моральні огляди теж грали чималу ролю. Цар не міг уже у своїх демагогічно-брехливих маніфестах казати, що Мазепа потайний католик та продався полякам. Запоріжжа, «захист і корінь українського простолюддя» (asili-

um et radix plebis ucrainiensis), було завзятим заборолом православної церкви, козацьких вольностей і бідного селянства проти панів. Постанова козаків, які мали серед народу любов і пошану, їх вільний вибір на користь Мазепи вказували ясно, де треба шукати оборони народної справи.

Наслідки цієї події появились швидко. До гетьманського табору напливали добровольці, і за кілька днів можна було з них скласти новий полтавський полк. Селяни почали дбати за харчі для шведського війська, й ватаги партизанів творилися проти москалів, які, почуваючи довкола себе народню ворожнечу, почали поводитися як справжні вороги, що шукали скрізь серед українців прихильників Мазепи. Один чужинний генерал на московській службі Рен головно вславився цією варварською поведінкою аж до дня, коли Карло XII з запорожцями у наступі розбили його сили.

Союзники мусіли піддержувати лінію безпосередньої комунікації з запорожцями на Дніпрових островах, а через них із турками та татарами. Та щоби зовсім забезпечити собі цей головний шлях, треба було здобути полтавську фортецю, де все ще сиділа московська залога. Тому Карло XII і Мазепа рішили зробити на неї наступ.

Запорожці почали копати окопи довкола Полтави. Вони були майстрами, як вести облогу. У половині травня Карло XII переніс свій головний табор в околиці тієї фортеці, яку шведська артилєрія почала негайно обстрілювати. Нарешті вся українсько-шведська армія розташувалась довкола цих мурів.

Меншіков рішив покористуватися цією ситуацією, щоби одним сильним ударом знищити Січ. Він теж мав на меті моральні огляди: перелякати українську масу розгромом осередка того національного війська, що мало величезний престіж. Заохочений батуринським успіхом, він хотів доказати союзникам Мазепи, що гетьман приносить нещастя тим, що з ним єднаються.

Момент з погляду військового був сприятливий. На Січі не було війська, бо більшість козаків пішла з Мазепою тоді, як Карло XII вів облогу Полтави. Щоби перебратись на Січ, яку досі вважали недосяжною і непереможною, москалі створили дві виправи: одна поїхала човнами Дніпром, друга правим берегом ріки. Перша заняла легко і несподівано козацьку фортецю на Кудаку, острові, де перехрещується Дніпро з Самарою. Полковник Яковлев, командант корпусу, складеного здебільша з піхотинців, не гаяв часу і переїхав пороги, тоді як піхота йшла вперед берегом за човнами.

18 травня Яковлев доїхав до Камінного Затону. Він вислав до запорожців парляментаря з листом від Меншікова, владно домагаючись піддатись. Козаки, дізнавшись, з чим приходить посол, кинули його у воду. Вони не хотіли мати з царем нічого спільного.

Січовий острів можна було вважати недоступним: такою порою Дніпро, зміцнений весняними водами і розтанулими снігами, мав повні береги. Перша спроба москалів, щоби при помочі легких човнів висісти на беріг, не вдалась, і більш тисячи із них потонуло у ріці. Полонені, яких запорожці піймали, згинули з їхньої руки. Чи ж ці небезпечні вороги не йшли проти козаків, щоби відобрати їм трьохсотлітню свободу?

Та так само, як у Батурині, і тут зрада перемогла опір. Давній козацький полковник Галаган, що провів свою молодість на Січі, запропонував Яковлеву свої послуги. Спершу він пішов за Мазепою, але, покинувши його, хотів доказати цареві свою нову вірність якимсь славетним учинком. Він знав добре околицю, найменші шляхи, що вели на Січ, а також ненарушні звички запорожців.

Так само, як Нос, що віддав Меншікову столицю гетьмана, Галаган увів москалів до середини Січі. Не було там більше як 300 козаків. Коли їх оточили, вони боролись сміливо, але Галаган обіцяв дарувати життя всім, що складуть зброю. Обіцянку свою скріпив ще й святочною присягою.

Запорожці, на своє лихо, повірили йому. Вони піддались, і різня почалась. Вони згинули від частоколу, сокири, мотуза, колеса, розшматовані кіньми. Вороги знеславили навіть гробницю давніх отаманів і забрали гармати, державний скарб і прапори. Галаган як справжній ренегат, що хотів забезпечитись у своїй зраді і не лишити живим нікого із своїх давніх добродіїв, метався як навіжений. Він цькував запорожців на всіх шляхах і віднаходив їх у степових сховищах, які вони йому колись виявили, і висилав до Москви спійманих, щоби їх передати досвідним рукам царських посіпак. Так прізвище Галагана, як і Носа, лишилось серед українського народу ганебним спомином.

Петро зрадів, почувши новину про зруйнування Січи, і писав до Меншікова: «Ми приняли з великою радістю звістку, що ви здобули це прокляте місце, джерело всякого лиха і надії наших ворогів». При цьому повідомляв генерала Апраксіна, «що полковник Яковлев заволодів цим клятим кублом і вирізав усю наволоч. Тим робом ми винищили останній пень Мазепиного роду і з цієї нагоди складаю вам побажання».

12 червня московська армія під проводом царя теж опинилася під мурами Полтави. Вона мала 70 000 доброго війська, загартованого у боях. Зате шведи слабли з дня на день. Їх ранені терпіли страшенне, бо літом була посуха.

28 червня на самі уродини Карла XII російська куля ранила його в ногу під час одної його розвідки з передньою

стежею. Мусіли його оперувати, і лікарі довго боялись, чи не буде гангрена. Король, що мав сильну волю, лежав п'ять днів між життям і смертю. Хоробрість не покинула його, але в пропасниці він бачив марева битв і фрагменти скандинавських саг, що оспівували геройства його предків. У гарячці він мріяв про те, щоби їм дорівняти рішучою перемогою над царем, бо він не сумнівався в успіх своєї зброї.

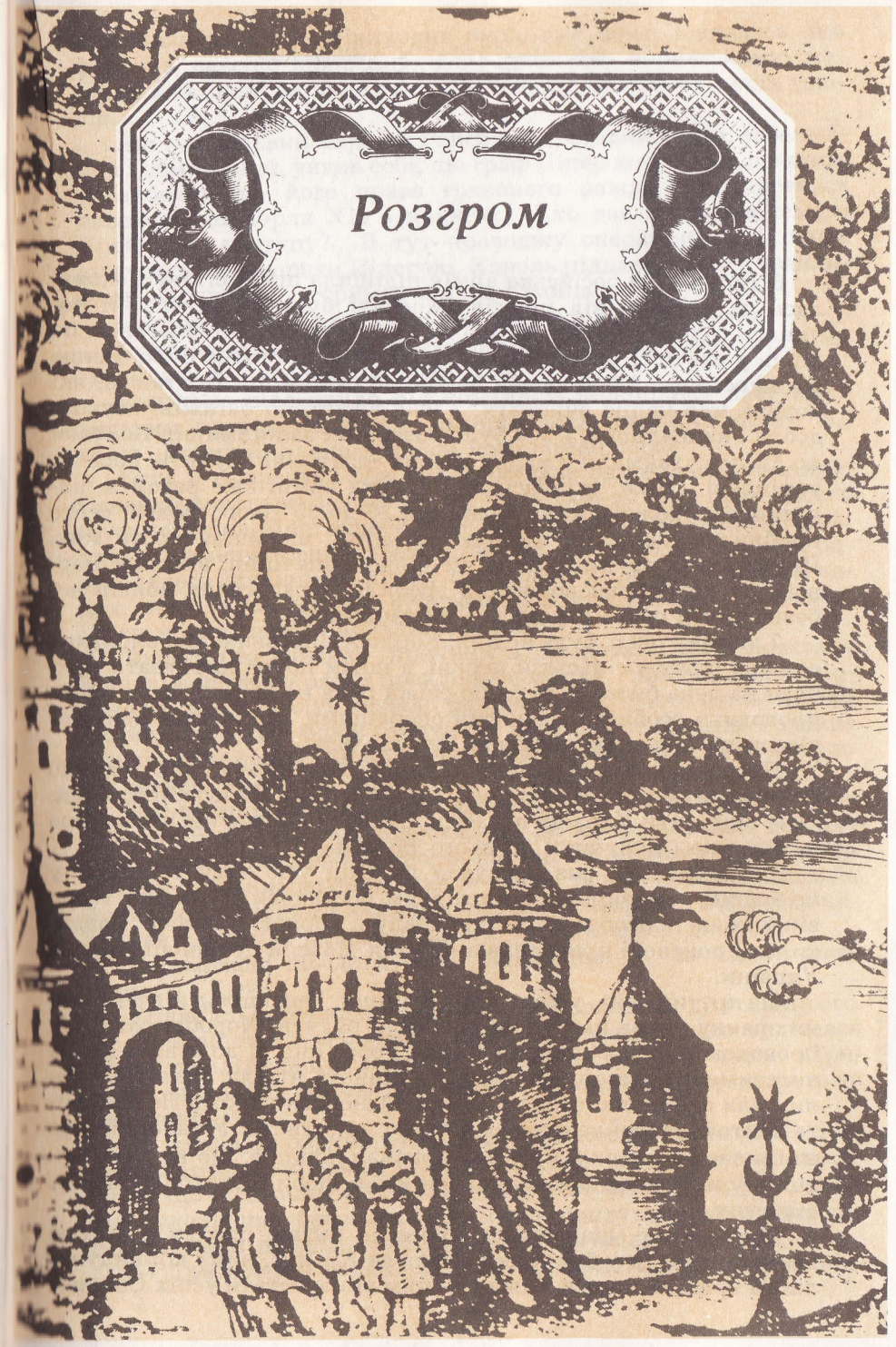

6 липня 1709 російська армія підійшла під Полтаву і окопалась на півмилі від шведів. Москалі були нерішені, чи починати головну битву. Карло XII, рішучіший, не завагався, бо вірив у вартість свого війська, хоча воно чисельно було менше від царського. 3 000 людей боронило окопів під Полтавою, які король мав надію очистити, 3 000 доглядало багажів, всякого добра і канцелярію, 1 500 було розсіяних залогами від Полтави до Дніпра і займали у малих місцях стратегічні пункти, наоспіх укріплені. Отже, українсько-шведська армія вже разом з підмогою запорожців мала ледви від 30 до 35 тисяч людей, себто приблизно половину московської армії, що йшла проти них. Ця чисельна ріжниця мала ще більше значіння, ніж над Нарвою, бо довгі роки воювання зробили московських вояків небезпечними своїм досвідом і дисципліною.

7 липня 1709 р. була неділя. Карло XII як звичайно вислухав службу божу у сільській церкві, а потім почав диктувати прикази на день битви. Тому, що свіжа рана не давала йому змоги проводити особисто воєнними операціями, він наклав цей обов'язок на полевого маршала Ренскіольда.

Петро і собі видав проклямацію до війська, яка головно займалася особою Мазепи. «Підлий зрадник Мазепа, писав він, хоче відділити Україну від Росії, щоби зробити з неї незалежне князівство і долучити до нього Волинь».

Петро на цей раз зрозумів як слід усю вагу та ширину проблєми, яка виринула наслідком постанови гетьмана; тепер він уже не повторяв фраз про зраду в користь Польщі. Навпаки, сам поневолі признавав змагання Мазепи до одноцільности України.

На другий день, у понеділок 8 липня, Ренскіольд від 8-ї години зранку почав наступ на російські редути. Хоробрі сотні під проводом Акселя Спарра і Карла Рооса пішли до атаки. Від їх нестримного розгону московська кіннота втікла, піхотинці залишили окопи, які заняли шведи. Одночасно піхота Лєвенгавпта збитою лавою ладналась в атаку на багнети. У таборі Петра зчинилась метушня. Сам цар признав пізніше, що на мент повірив у програну. Уже запрягли вози, щоби підготовлятись до відступу.

Граф Піпер, дізнавшись про стан битви, прохав у короля дозволу кинути у бій полки генерала Крайца, який командував лівим крилом шведів, бажаючи цим використати успіх Спарра і

здоганяти москалів. Приходив вирішний мент, і здалось, що фортуна, завсіди вірна Карловим прапорам, сприяє йому: москалі, відкинені безладно до свого табору, збігались з усіх усюдів.

Аж тут полевий маршал Ренскіольд, старий вояка, себелюбний і обмежений, уявив собі, що граф Піпер хоче своїм почином наважитись на його права головного вожда. Він пустився навскоки до Карла XII з криком: «Хто дав приказ військам Крайца до наступу?.. Я тут проводжу операціями!» І почав дуже гостро докоряти Піперові. Король піддався свому чванливому маршалові і стримав відділ Крайца.

Ця помилка спасла москалів, і почалась нова битва.

Полтаву можна прирівняти до Маренго, де доля перемоги змінилась під час другої фази бою.

Російське ліве крило під командою Меншікова наступило сильним ударом на відділ Шліппенбаха, вдвоє слабший від нього. Побило і взяло в полон його команданта.

Була 9-та зранку. Шведам бракувало одноцільної команди. Ранений король на ношах не міг бути там, де його присутність була потрібна. Його генерали не звикли самі собі радити. Вони вміли знаменито виконувати прикази, та не вміли зробити одноцільного тактичного пляну і, поділені у своїх ріжних поглядах, збиті з пантелику, суперечалися між собою. Ренскіольд і Лєвенгавпт навіть почали себе лаяти.

Тоді-то без глибшої причини в шведській армії повстала паніка: знечев'я у рядах почалось безладдя, і військо, заки зміркувало, де хто стоїть, почало розсіватись і просто втікати, тоді як росіяни з усіх боків оточували його щораз більше. Головна шведська команда і генеральний штаб щезали серед тієї метушні, зведені нанівець, немов залиті загальною повіню.

Найкращі шведські сини падали у бою, даючи докази великої, але безцільної хоробрости, що не могла змінити висліду бою. Славні шведські прапори, що від Стокгольму до Полтави бачили стільки перемог, маяли ще й тепер, пробиті кулями, понад розбурханими хвилями людського моря; та вони вже хиталися і один за одним падали і щезали серед диму.

Переможені шведи думали тільки про те, як спасти свою честь.

Упляндці боронилися в одчаю і боролись аж до останнього. Їх славний стяг з яблуком і хрестом наверху довго холітався серед схвильованого степу, що горів від страшної спеки. «Тримайтеся, хлопці, тримайтесь міцно!» — кричали старшини, заки попадали.

Із трупів, із обривків одностроїв, із куснів трави творилось довкола сміливого полку щось наче стіна, на яку могли спиратися ті, що ще жили. Над полем битви знімалась чорна курява, від рукопашної боротьби чути було придушені вистріли, що осліплювали побитих і збільшували загальне безладдя.

— Тримайтеся сильно, хлопці, на Христа, тримайтесь міц-

но! — кричав несподівано Лєвенгавпт, вкритий пилом і кров'ю, з пістолями в обох руках.— Бачу вже ноші короля.

Та в цій же хвилині розірвалась граната над ношами Карла XII і розломила їх: шведський король упав. Військо думало, що їхній володар убитий, і ця подія ще збільшила величезне безладдя серед шведів.

Король не був убитий. Він упав під відломками свого екіпажа, придушений трупами дружинників, що його несли, лежав на землі без шапки, ввесь вкритий порохом, з ногою ще на ношах, кричав з усієї сили: «Шведи, шведи!»

На цей поклик свого улюбленого короля втікачі зупинились. Дружинники поклали Карла на імпровізовані ноші, складені із перехресних списів. Носії падали під ворожими ударами, але, заки охляли, в останньому зусиллі простягали скрівавлені руки, щоби, падаючи, не захитати королем.

Майор Вольфельт вхопив Карла XII і посадив на свого коня: куля, що летіла з-поза полтавських окопів, ударила кілька хвилин пізніше у королівського коня. Один із королівської гвардії Гієрта дав свому володареві власного коня. Шведи збіглися з усіх боків, вкриваючи Карла своїми грудьми, немовби валом, і так витягли його з перехресного вогню.

Поволі останки шведського війська гуртувалися довкола короля. Карло XII надаремне шукав довкола себе близьких улюблених лиць.

— Де Адлєрфельд? — питав він.

— Убитий,— відповіли йому.

— Де князь Віртемберзький?

— Смертельно ранений.

— Де Піпер? де полевий маршал? де Стакельберг? де Шліппенбах? де Роос?

— Полонені.

— Ах! — крикнув шведський король.— У московському полоні! Чи й мене жде така доля? Ніколи! Ходім радше до турків! Вперед!

І королівська карита, яку йому привезли, почала поволі котитися. Її супроводили останки шведської армії. Мало хто із тих хоробрих лицарів був не ранений. Та всі вони вже заволоділи собою, йшли спокійно і гордо. Грали барабани...

Битва під Полтавою була програна.

Довго на версальському дворі не хотіли повірити у цей розгром. Коли тоді дійшли перші звістки, «Французька Газета» писала: «Північна війна ведеться у таких далеких країнах від нас, що майже нічого не можна знати, крім того, про що повідомляють нас заінтересовані сторони».

Голяндські часописи поміщували вже тріюмфальні комунікати царя, на потвердження яких «Французька Газета» ждала у впертій мовчанці. Щоденники Данжо та інших тодішніх сучасників згідно звертають увагу, з яким скептицизмом Людовик XIV прийняв цю звістку.

Та треба було погодитися з дійсністю. Маркіз Феріоль, французький амбасадор у Константинополі, повідомляв, що «шведського короля побили на Україні». Він вислав одного зі своїх агентів, Марона, на Поділля, щоби зібрав усі потрібні інформації.

Барон Безенваль писав від себе до короля, що Карло XII за радою Мазепи мав намір втягнути Туреччину у війну проти Росії; французька дипльоматія почала негайно працювати для здійснення цього проєкту.

Наслідки полтавської битви можна було відчути майже ціле століття в усій північній і східній Европі. Держава Густава Адольфа впала, і Швеція від цієї хвилини мусіла зменшити свої кордони та стати скромною малою державою. «Яка це трагедія», сказав Вольтер, «мати велику історію і мале населення».

Полтава віщувала теж руїну Польщі, яка відтепер була віддана на поталу Росії.

Були це теж передсмертні хвилини України, якій відобрали свободу і змогу свобідного розвитку. Разом з Україною всі східні народи Европи відчували, що наближається до них неволя. Перед росіянами простягався похід на Крим, на Грузію, і накінець вони могли загрожувати Туреччині з самим Константинополем.

Російський орел приготовлявся до лету: видні були вже обриси великого цісарства, що зростатиме на території та силі і поволі забуватиме давню Московщину, з якої вийшло. Та ця нова держава творилася вогнем і мечем, не дбаючи, чи входять до неї добровільно народи, втягнені силоміць себелюбними царями; а це стало глибокою причиною конфліктів і катастрофою на майбутнє.

Україна перша і на довгі часи відчула наслідки Карлової невдачі. Над вісьмома поколіннями навис тягар панування, якого вже ніщо не могло стримати.

Через полтавську битву Москва дістала буцімто право скасувати самоуправу, забезпечену Україні Переяславським договором. Вона спиралась у цьому на нещасливе повстання Мазепи. День 8 липня 1709 р.— це дата українського лихоліття; всі вольності і всі привілеї, засуджені одним махом, щезатимуть один за одним, з дня на день. У 1720 р. появляється перший указ проти української мови, а в 1764 р. касують гетьманство; у 1775 р. винищують запорожців, у 1783 р. заводять на Україні панщину. У найближчому віці московський гнет ще збільшить свої зусилля, щоби переслідувати найменші сліди українського національного руху. У 1876 р. зовсім заборонять українську мову і в 1914 р. з моментом вибуху світової війни Росія проголосить ворогами всіх, що вважатимуть себе українцями.

А все ж Полтава показала Европі, що Україна, як це сказав Вольтер, прямувала до свободи і хотіла стати незалежною від Московщини, так само як хотіла колись стати незалежною від Польщі по битві над Жовтими Водами...

* * *

Шведи дали себе заскочити ворогові, якого сили недоцінювали. Петро теж після одної перемоги зробив велику помилку. Замісць видати наказ здоганяти притьмом ворога, він дав змогу шведам утекти.

Якби московська кіннота була негайно здоганяла втікачів, вона була би взяла у полон усю шведську армію, і північна війна, що тяглась іще 12 літ і коштувала Росію стільки жертв, була би закінчилась при Полтаві. Та цар плавав у таких радощах на думку, як-то вперше він побив шведів, ще й з важною перемогою тоді, коли майже тратив надію на виграну, що поїхав святкувати цю свою перемогу переливними бенкетами. Дванадцять годин минуло, заки він зміркував, що треба використати свою перемогу; та недбайливість спасла Карла XII і Мазепу.

А все ж щодо гетьмана Петро передбачив одну можливість корисну для себе і в цьому напрямку дав відповідні інструкції. Мазепу він рішив узяти у полон, спутати і тримати під доброю вартою вдень і вночі, щоби самогубством не хотів вихопитись від призначених йому мук. Козаки, полонені у полтавській битві, згинули замучені. Сповідник Карла XII Нордберг, що теж попав у московські руки, оповідає страшні речі про те, як московські кати знущались над тими нещасливими.

Мазепа, щоби не допустити до братовбійчих боїв між земляками, не виходив зі свого шатра і не брав участь у бою; аж коли Карло XII зі своїми почав відступати, він появився поруч шведського короля. Який міг бути тоді його духовий настрій? Без сумніву, сумний і недалекий розпуки. Тепер уже все пропало — довголітнє, завзятуще зусилля всього життя звелось нанівець. Та тільки він один зберіг іще холодну кров і ясну думку; його супокій та рішучість спасла шведів і забезпечила бодай на найближчу будуччину українську справу.

Король і його головний штаб не знали, що робити. Карло XII, зрозумівши, що програв, хотів у першій хвилині шукати захисту у Туреччині, але тепер почав вагатись. Мазепа вмішався тут зі своєю енергією, кажучи: «Ваша Високосте, треба перейти на турецьку територію; запорожці переведуть нас туди через Дніпро».

Карло XII бився з думками, коли Лєвенгавпт підтримав погляд Мазепи: «Так, Ваша Високосте, мусимо квапитись, бо росіяни можуть ось-ось над'їхати і час дорогий».

Але шведський король, уже подразнений і серед болів від завданої рани, ставав упертим і заводив довгі дискусії. Години минали. «Відступати,— сказав він,— це ганьба; уже краще вмерти на місці». Мазепа, при допомозі шведських генералів, пробував побороти таку лиховісну постанову і благав короля, щоби її не обстоював. Нарешті Карло таки його послухав.

Останки армії рушили походом і йшли берегами Ворскли аж до її гирла; шведська залога, повідомлена про небезпеку, негайно приєдналась до свого короля. Мазепа і Карло XII їхали в тім самім повозі. Розсипані полки поволі збирались докупи, і переформована невеличка армія йшла у порядку із розвіяними прапорами. Козаки забезпечували відступ; велика частина населення, що лякалось московського переслідування, приєдналась до цього походу. Шведський король із жестом великого пана дав доручення своїй армії, щоби вона не наглила і цим дала українцям час спасти себе.

9 липня Карло XII, прокинувшись, почув прикру звістку, що росіяни здоганяють шведську армію. Він дав наказ спалити багаж й архіви, піддержати піхоту кіньми і таким робом випередив росіян. На лихо, вночі з 9-го на 10-те шведи заблукали у лісі і через те втратили більшу частину із виграного часу. Досвітком 10 липня вони переїхали навскоки Кобеляки. Меншіков приїхав туди приблизно в 8 год. вечір, але шведська задня стежа, що жертвувала собою, щоби дати своєму королеві нагоду втекти, затримувала там Меншікова весь день.

Утікачі приїхали вечором 10 липня до Переволочної, на місце, де Ворскла зливається з Дніпром. Мазепа вибрав саме той перехід, щоби робити нові перепони своїм переслідувачам, але російські відділи, що стояли залогою у краю, випередили шведів, спалили пороми і потопили всі човни на кілька миль довкола. Часу було щораз менше, і в армії починалось безладдя.

Карло XII, опинившись над берегом ріки, хотів створити новий фронт і почати зі своєю маленькою армією новий бій. Мазепа благав його залишити цю думку, і йому вдалось переконати короля. Але король знову не знав, куди втікати: на Крим чи на Туреччину? Гетьман і тут вмішався; знаючи прегарно ці околиці, радив добратись якнайшвидше до Бендер, ближчих і лекше доступних, ніж Крим.

Шведський король, зваживши всі можливості, все ще вагався, чи спасати себе. Лєвенгавпт у розпуці навколішки благав його вислухати розумних, тверезих рад. Король на всі благання відповідав своє:

— Волію попасти у руки ворога, ніж покинути свою армію. Що ж можуть зробити зі мною росіяни, коли матимуть мене у себе?

— Нехай Бог нас береже від такого нещастя,— відповів Гіллєнкроок.— Росіяни тягтимуть Вас за собою по всьому краю, а потім приневолять підписати договір, що буде ганьбою для Швеції.

Король надалі не піддавався і все ще боронився проти благальних слів. Він хотів лишитись сам і аж після довгих роздумувань рішився від'їхати.

Він призначив Лєвенгавпта головним командантом дніпрової армії, взявши зі собою генералів Спарра, Лягеркрону, Гіллєнкроока, державного секретаря Мюллєрна, своїх трабантів і сотню вояків ескорти.

Запорожці спасали втікачів, навчаючи їх, як мають пере-

правлятись через ріку: люди верхи трималися грив коней, які йшли вплав. Для короля та його дружини побудували пороми. Тому, що попередні линви були знищені, козаки мусіли придумати дотепний спосіб, як тягнути ці прихапцем збудовані пороми. Вони прив'язали свої коні до понтонів мотузами, які тримали самі руками або зубами, і так тягнули пороми. Переправа через Дніпро скінчилась десь опівночі.

Мазепа переправився через ріку з кількома особами зі своєї дружини, кількома жінками та двома боченятами золота. Повіз Карла XII поставили на кілька човнів, сполучених разом. Заки король покинув беріг, Лєвенгавпт підійшов до нього зі словами:

— Ваша Високосте! Я бідна людина. Коли зі мною трапиться якесь нещастя, не забувайте за мою рідню.

І старий генерал поцілував короля у руку.

Армія Лєвенгавпта відпочивала на берегах Дніпра аж до світанку. Військо Меншікова появилось із першим соняшним промінням; було їх 10 000 піхотинців і кінних, що майже падали від утоми, бо погоня не була легка. Шведи, не маючи точних розпоряджень, не знали, на що рішитись. Лєвенгавпт хотів виграти трохи часу, щоби Карло XII міг від'їхати вперед, і тому вислав послів до Меншікова з пропозицією якогось порозуміння. Між шведами не лишилось більш 7000 здорових людей — решта це були недужі або ранені.

Тоді можна було побачити єдину у своїм роді сцену з історії всесвітньої війни. Головний полководець Лєвенгавпт зібрав своїх полковників і казав їм звернутись зі запитом до поодиноких відділів, чи вояки почувають себе у спромозі воювати далі; зразкова шведська армія заслужила собі на таку форму пошани. Три полки заявили, що хотять змагатись до смерти; одна сотня була навіть ображена, бо, коли її командант підійшов до неї, вояки лежали на землі, читаючи Біблію.

— Чому нині звертаються до нас із таким запитом? — відповідали вояки.— Давніше казали нам: уперед! і ми йшли...

Але інші частини охляли і вагались, почуваючи, що виснажені; дисципліна серед них слабла...

Меншіков настоював на тому, щоби дістати якнайхуткішу відповідь. Лєвенгавпт затягав розмову аж до полудня, а потім, переконаний, що королеві не загрожує вже небезпека, піддався. Умови цієї піддачі були тяжкі для шведів і ще тяжчі для козаків, яким москалі відмовляли права виступати у характері рівнорядних противників. Козаків виключали від умов капітуляції; Лєвенгавпт негідно відрікся своїх товаришів зброї.

Нашим землякам залишались хвилі Дніпра, бо вони воліли йти майже на певну смерть, ніж на муки; тільки нечисленним удалось перебратись на другий беріг. Московське військо йшло швидко вперед і взяло ще у полон 500 запорожців, які згинули на страшних муках за наказом царя, що тим часом під'їхав до Переволочної. «Французька Газета» писала 21 вересня 1709 р.: «Немилосерний цар був спрагнений української крови».

З черги російська кіннота переправилась через Дніпро здоганяти переможених володарів. Карло XII і Мазепа втікали вже тоді верхи «Дикими полями».

Як далеко можна було сягнути зором, скрізь простягався безмежний одноманітний степ: люди й звірята щезали зовсім у високому лісі зілля, де кожний слід вкривали трави, що зачинялись за ними як мур поза караваною. На овиді ні диму, ні найменшого знаку, який стверджував би, що там ворухаються живі істоти — замісць деревини глибоке море рістні з численною дичиною. Міста і села щезли під час великої руїни. Мазепа, який добре знав ті широкі простори, став провідником невеличкого війська і, прямуючи щораз більше на південний схід, пірнув у цьому степовому пралісі. Коні найшли там багато паші, але люди, що були приневолені жити тільки з ловів, мусіли обережно поводитись із своїми харчами. Карло XII, який завсіди ставав прикладом для інших, задовольнявся невеличкою пайкою вівсяної каші.

Втікачі спасли себе. Коли гетьман мав уже щодо цього певність, відчув, що сили його покидають, і сів на віз з одною землячкою, яка його доглядала. Фізично він почував себе щораз слабше, зберігаючи при цьому всі сили свого незвичайного інтелєкту. Його ясна пам'ять давала йому змогу вести своїх товаришів певною ходою крізь відомі йому степи, якими він ширяв стільки разів під час своїх боїв із бісурменами; на цих просторах він придбав собі славу зі зброєю в руках і їм завдячував своє гетьманське становище.

Втікачі їхали верхи весь день під небом, що пекло вогнем. Під вечір зупинились вони над якимсь баговинням, де вояки сподівались втишити свою смагу, що пекла їх, але цей водостій був теплий, недобрий і вони не могли з нього пити. Навіть не розгнуздуючи коней, недовго тут відпочали.

На другий день спека стала ще більша; шведи як люди півночі, що мало звикли до такого підсоння, душились і йшли вперед з великим зусиллям. У полудне зупинились. Харчів більш не було. Козаки позабивали непотрібних або втомлених коней і почали сушити на сонці їх м'ясо. Для шведів напівсире м'ясо було осоружною стравою, і, хоча голод їм дошкулював, вони не хотіли його і торкнутись. Відпочавши три години, пішли далі і так ішли до півночі.

На третій день цієї мандрівки 14 липня, коли довше зупинились на відпочинок, могли дещо полювати. Дичини було багато: заяців, диких кіз, дрохв, дроздів і перепелиць. Хронікарі з того часу оповідають, що трава була там така висока, що дикі кози блукали немовби в лісі, і така густа, що козаки могли ловити їх руками. Шведи теж почали полювати, але не мали набоїв і не знали, як пекти застрілену дичину. Наші помагали їм і вчили їх розкладати вогонь із навозу і сухого сіна.

На другий день щаслива зустріч трохи розважила втікачів. Вони надибали в дорозі чумацьку валку, що везла сіль з Брац-

лавщини. Козаки зареквірували сіль і коні, щоби не полишити їх москалям.

Російської армії все ще не було видно, вона не знала степових доріг і серед невідомої території посувалась дуже поволі, лякаючись засідок.

Мазепа, якого здоровля трохи поправилось, розглянувся поважно по околиці і на підставі зібраних познак рішив, скільки вони пройшли вже дороги. Це була половина віддалі між Дніпром і Богом, що був тодішнім кордоном із Туреччиною.

Оба володарі післали вперед генерала Понятовського, посла Станіслава Лєщинського при Карлі XII, королівського секретаря Клінковстрема і одного козацького старшину. Цим делєгатам доручили вони доїхати до очаківського паші, про якого гетьман казав: «Це один з моїх давніх приятелів, він зробить усе для мене»; вони мали просити його, щоби приготовив човни, якими можна би переправитися через Бог.

Понятовський під проводом одного старого козака, що добре знав усі степові дороги, швидко доїхав до Бога, через який переправився човном. Один турецький невільник, що розумів французьку мову, подбав за коня для нього, і генерал приїхав цього же вечора до Очакова. Була вже ніч, і, хоча він дуже настоював, паша не приняв його, аж на другий день уранці.

Як справжній урядовець, обережний по вдачі і звичці, він виявив для переможеного Мазепи багато менше дружби, ніж для колишнього могутнього гетьмана, якого боявся, коли ще той гетьман у Батурині казав не раз днями ждати його висланцям, заки приняв їх у себе. Паша домагався 5 000 дукатів за 5 човнів, що забезпечили би союзникам перехід через Бог. Понятовський іще раз переїхав ту саму дорогу, вернувшись до Карла й Мазепи.

Тим часом очаківський паша вислав до Бендер до головного команданта своєї армії вістуна з нечуваною вісткою: непереможний король, «лев півночі», великий гетьман, страховище окраїн отоманської імперії — переможені!

З Бендер виїхали негайно до Константинополя вибрані курієри і п'ять днів пізніше маркіз де Ферріоль, амбасадор Його Християнської Величності на турецькім дворі, повідомляв Людовика XIV, що шведський король, побитий на Україні, прибув з гетьманом Мазепою і його козаками до Очакова. Його справоздання кінчилось такими словами: «Ось, Ваша Величносте, велика подія, за якою прийдуть ще більші».

Шведи й українці йшли далі вперед. Вони минули Інгул і 17 липня вранці дійшли до Бога. Ріка на кілька миль від свого гирла широка приблизно на півтретя кільометра. Появились турецькі човна. На них були всілякого роду харчі: барани, курки, хліб, коріння, грецькі і кримські вина. Шведи й українці, що гинули з голоду, побивались за цими харчами і платили турецьким і грецьким купцям, приваблениим сюди такою нагодою, казкові суми.

Становище стало небавком ще критичніше. Очаківський паша, пригадавши собі, що його «добрий і дорогий друг Мазепа» під час воєн з Україною побив його кілька разів болюче у бою, не хотів пропустити нагоди до помсти.

Він вислав тільки один човен для шведського короля і для Мазепи, заявляючи, що без офіціяльного дозволу султана війська перевести не може. За той час наближалася російська кінота. Володарі висилали до паші вістуна за вістуном, але турок лишився непохитним. Уже тоді казали, що москалі його підкупили.

19 липня шведи покористувалися човнами, які привезли їм харчі; заплатили їх власникам більшу частину того золота, що везли зі собою. Карло XII, Мазепа, їхня дружина і шведські генерали заняли місця на великім човні, де керманичами були запорожці. Козаки переходили ріку вплав, тримаючися кінських хвостів.

Паша своєю зрадою спричинив смерть якої тисячки шведів, які, залишившись на лівім березі Бога, попали в московські руки; багато із тих лицарів потонуло, коли пробувало з кіньми переплисти ріку. Полонених відіслали до Переволочної. Козаки, що не могли йти за Мазепою, заховались у степу, де москалі не мали сміливости їх здоганяти, і приєднались до гетьмана в іншому місці, переправившись через Бог.

Карло XII і Мазепа розташувались головною кватирою у двох милях від Очакова, бо король, обурений нельояльністю паші, не хотів ввійти до міста. Гетьман вибрав на табор вигідне місце недалеко озерця Аджіголь, де колись козаки під час своїх нападів ховали свої човна перед турецькими стежами, які перепливали Чорне море близь Дніпрового гирла.

Карло XII і Мазепа вислали до султана один амбасадора Найгебавера, другий козацького старшину з проханням захистити їх у своїй державі і зі скаргою на очаківського пашу. Султан майже негайно звільнив пашу з його становища.

Цього самого дня Клінковстрем і один козацький старшина виїхали до кримського хана: шведсько-український союз можна було ще зміцнити порозумінням із турками та татарами.

Невеличка армія вибралась у похід через Дніпровський лиман під пекучим сонцем серед степу, висушеного спекою. Час минав: 26 липня шведи зупинилися в місці, де нині находиться Одеса, і завернули на північ. 31 липня розташувались табором у Кучургані і 1 серпня побачили на овиді оборонні вали Бендер. Втікаючі витратили тиждень на тих сто кільометрів, що відділяли Очаків від Бендер, і ветерани шведських воєн казали, що від 15 літ не знали такого важкого переходу.

У Бендерах ждав на Карла XII посол від царя. Він пропонував йому мир, але домагався голови Мазепи. Дуже погано знали цього короля ті, що вважали його здібним до такої підлоги; він відкинув із обуренням пропозиції Петра.

Ненависть царя до гетьмана не знала меж. Той сам, що вки-

нув до в'язниці свою жінку і свою сестру, що мучив і знущався над жіноцтвом і дітворою і пізніше видав навіть на муки власного сина, хотів власними руками роздерти Мазепу; на саму думку про його бунт він діставав приступи скажености, яка наводила страх на його оточення.

У той час, як Мазепа зі шведським королем відступали щораз далі, нагадуючи цим відступ славних 10 000 греків, серед голоду і інших невигод, царська дипльоматія шукала завзятуще способів, як знищити бунтаря. Вона поробила заходи в Константинополі, щоб Мазепу видали в руки ката. Російський амбасадор передав великому везирові власноручний лист Петра, який домагався видачі Мазепи. Що більше: цар, хоча який був скупий, не завагався запропонувати великому муфтієві 300 000 талярів, величезні гроші на ці часи, якщо він згодиться допомогти йому в тій справі.

Висланий з Очакова посол Карла XII Найгебавер, почувши про цю небезпеку, починає діяти. Він передає великому везиреві меморіял, де заявляє, що «козаки не є підданими царя, бо тільки приняли його дуже далеку опіку; тому-то вони мали повне право виступити збройно проти гнету, який зовсім не скривав свого наміру, щоби знищити козацькі вольності».

Швидко після цього виступає другий оборонець, що мав у Туреччині всевладний вплив: сам французький король. Його амбасадор маркіз де Ферріоль, «віце султан», справжній амбасадор, дістає від державного секретаря закордонних справ де Торсі ноту, яку має передати Порті. У ній читаємо: «Його Християнська Високість бере собі дуже до серця прикре становище шведського короля і козаків. Не було би гідне такого Володаря, як Ти, Високий Пане, видати Мазепу цареві». Ферріоль дістав доручення вжити у цій справі відповідних заходів.

Де Торсі, якого ім'я славно записане на сторінках французької дипльоматії, виходив тут із політичних мотивів великої ваги. Державний секретар, який під час перших 5 місяців того самого 1709 р. боронив з такою гідністю у Газі знесилену Францію проти найсильнішого союзу переможців — Евгенія Савойського, Марльбору, Гайнзюса і Великого Пенсіонарія Голяндії, розумів всю вагу турецької диверсії, зверненої проти Росії, союзниці імператора.

Коли Мазепа доїхав до Бендер, не знав про ці переговори. Турецький генерал-губернатор, уже повідомлений про рішення султана, прийняв його якнайщиріше з усіма королівськими почестями. Він повідомив його теж про московські домагання, впевнивши, що не потребує нічого лякатися: він у гостях великого султана, і сам падишах наказав пильнувати його і добре з ним поводитися, тому що мав для нього велику пошану.

Гетьман мав забагато досвіду, щоби приняти всі ті новини без застережень. Він знав добре, яку велику вагу мають у Константинополі гроші, знав турецькі звичаї... султан міг змінити

свою думку і зрештою був далеко від Бендер. Чи можна було вірити словам його представника?

Ці думи, повні остраху, налягали щораз важче на душу гетьмана і підривали останні його сили, так уже захитані останнім страшним відступом. Він відчував, що коли його мрія розвіялась, життя втікає від нього. Він збирав усі сили і зосередив усю свою енергію на останнє зусилля, щоби видерти із рук московських катів найкращий квіт українського народу. Недалеко було вже від хвилини, коли він хотів передати зі своїх непевних рук провідний смолоскип молодшим; він хотів спасти свого союзника, шляхетного лицаря Карла XII, щоби не зазнав ганьби полону і зустрічі з диким хижаком, сплямленим людською кров'ю, Петром... Від 1 серпня, дня, коли Мазепа приїхав до Бендер, аж до дня його смерти, маємо скупі і неповні звістки.

Гетьман зачинився у своїм домі у Варниці, на передмісті Бендер, і там поволі догоряв. Він приймав тільки вряди-годи відвідини Карла XII, який щодня посилав до нього за новинами. Войнаровський, що мешкав у сусідній кімнаті, дбав за останні хвилини його життя. Орлик, що виїхав був до Яс, щоб там наладнати козацьку канцелярію, вернувся до Варниці і часто просиджував з гетьманом. Мазепа хотів зробити його спадкоємцем своєї ідеї і виконавцем своєї віри, передаючи йому свій політичний заповіт, щось наче духову місію, завдяки якій він мав стати провідником мазепинців.

При кінці вересня не було вже найменшого сумніву, що щораз слабше здоровля гетьмана наближається до лиховісного кінця. Вислали окремого вістуна до Яс, який привіз православного священика. Мазепа висповідався і поладнав усі свої справи.

Карла XII прохав він поручити йому якусь певну людину. Знаючи турецькі звичаї, Мазепа не хотів залишити їм ні свого майна, ні своїх паперів. 29 вересня високий шведський комісар Сольдан, знавець слав'янських мов, приїхав до Мазепи. Його спомини, збережені у Стокгольмських архівах, це майже єдине джерело, яке маємо про останні хвилини гетьмана.

Мазепа на смертній постелі прийняв його з радістю, бо Сольдан у головнім штабі полагоджував завсіди як джентельмен усі практичні справи українців. Мазепа найшов у собі ще енергію, щоб жартувати з ним на тему своєї долі, прирівнюючи її до долі Овідія, що вмирав у тих самих околицях у Томах.

А втім, оповідає Сольдан, гетьман, легко кепкуючи, стежив непевним оком за маленькою скринькою, повною паперів, що стояла при ньому. Петро все своє життя шукав за тим скарбом, не попавши на його слід, і історики теж не мали досі більше щастя. Перед гетьманським ліжком стояли дві бочілочки, повні дукатів, з-під подушок старця визирали два мішочки з дорогоцінностями. Войнаровський у сусідній кімнаті ждав, щоби прибігти на кожний поклик.

Скін почався 1 жовтня вечором. Мазепа втратив пам'ять, і

маячня його трівала майже цілу добу. При ньому залишився тільки священик, Орлик, Войнаровський і Сольдан. Вони чули, як він кликав свою маму, говорив про битви і кілька разів повторив: «Скринька, скринька, треба заховати скриньку». Після цього його уста почали мимрити невиразні слова.

Звістка про близьку смерть Мазепи почала поширюватись у Бендерах. Від полудня 2 жовтня юрба трівожно збиралася довкола гетьманського дому. Були там шведи, поляки, турки, але найбільше козаків, які в повній мовчанці ждали сумної звістки. Орлик, що за ці страшні дні дозрів і передчасно постарівся, почував уже на своїх плечах тягар, залишений йому його вчителем. Він дбав за все, видавав заздалегідь відповідні накази і казав підготовити коні для вістунів.

Пополудне в 4-ій годині Карло XII прийшов востаннє попрощатись зі своїм союзником і другом, який не пізнавав уже нікого. З ним прийшли офіціяльні представники Англії і Голяндії.

Коли він відійшов, почалась злива і справжній хмаролім навис над Бендерами впродовж цілого дня і цілої ночі. Так-то шум розгнузданої стихії заглушив останній віддих великого гетьмана дня 2 жовтня 1709 р. в 10-ій годині вечора.

Коли Орлик станув на порозі, юрба, якої навіть буря не вміла розпорошити, догадалась, що це кінець.

— Панове козаки,— сказав генеральний писар,— Ясновельможний Пан гетьман Іван Мазепа вмер.

Всі впали навколішки і перехрестились. Дощ лив потоками, і блискавки осяювали небо. Тоді серед козацького плачу і громів зібрані почули голос Орлика:

— Принесіть гетьманський прапор, нехай вістуни виберуться негайно в дорогу!

Із бендерської фортеці почали бити гармати, і місто зачинило свої важкі ворота, щоби нарід міг почути звістку про те, що вмер володар, якого султан приняв як гостя у своїх володіннях.

* * *

Всі відчули вагу такої втрати. Мазепа став для козаків живим символом свободи та незалежности України.

Шведи втратили вірного та досвідченого союзника, який своїм розумом і передбачливістю спас свободу, а може й життя їхньому королеві. Для турків і татар не могло бути байдужим, що серед них помер небезпечний, але чесний ворог, який у нещасті не сумнівався в їхньому великосерді і з довір'ям передав в їхні руки своє багатство та життя.

Мазепи не можна було поховати в Бендерах на турецькій землі; тіло його треба було перевезти у Молдавщину, що була православним князівством під опікою султана. Похоронна відправа відбулася 4 жовтня в малій сільській церкві, де зібрались місцеві люди, здебільша селяни.

Земляки та шведи не пожалували заходів, щоби цей останній поклін володареві України мав святочний характер. Провід у похороннім поході вели шведські фанфари та козацькі сурми, що грали напереміну. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, вкриту самоцвітами та перлами, прапор та бунчук. Вони йшли попереду домовини, прибраної багровим оксамитом зі широкою золотою обстяжкою, везеної на возі, запряженім у шість коней, на яких їхали козаки з витягненими шаблюками. Карло XII зі своєю старшиною проводив на вічний спочинок свого союзника та друга. Всі уповажнені при ньому чужинні амбасадори вважали своїм обов'язком іти за ним, а за їхнім прикладом пішли представники султана, молдавські та волоські господарі. За ними їхали верхи Орлик та Войнаровський. Далі зі спущеною зброєю і похиленим прапором королівські трабанти у барвистих одностроях та янічари з гомінкими цимбалами, вбрані у білому. Ще далі українські жінки прийшли зі своїми чоловіками і згідно зі стародавнім звичаєм голосили та заводили. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари й поляки, бо у літі того страшного 1709 р. з'їхались до Бендер ріжні народи.

Похід зупинився перед церковцею на коротку відправу. Тут Орлик виголосив похвальну похоронну промову. З огляду на присутніх чужинців він промовляв по-латині. Він звеличував гетьмана, пригадуючи його перемоги, добродійні вчинки, зупинившись передовсім на його великім пляні визволення України.

«Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував усім, щоби виборoти волю своїй батьківщині. Він не завагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма.

Та що ж! тут, на чужій землі, доля своїм присудом завдала удар ясновельможному гетьманові Іванові Мазепі, якого ім'я житиме вічно з славою у пам'яті нашого народа, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей. Нехай ні військо, ні нарід не тратять надії! Наша справа справедлива, а справедлива справа мусить завсіди остаточно запанувати».

Звернувшись до шведського короля, він говорив далі сильним і виразистим голосом:

«Ніхто не буде в нашім краю ніколи більшим за Мазепу. Хоча ми і негідні вести далі діло, почате нашим славної пам'яти вождем, ми спрямуємо серед скель і бурей козацький корабель до свободи. До тебе, королю, звертаємося з покликом перед домовиною нашого славного гетьмана. Маємо надію, що ти допоможеш козацькому кораблеві. Ти, як дужий лев, станеш на весь ріст проти московського дракона, що неволить і пригнітає нашу Україну!»

Була це фантастично чудна сцена — і чудесне, подиву гідне закінчення одного з наймогутніших істнувань на світі.

Уявіть собі біднесеньку сільську церковцю, що сіріє серед трав на степовому овиді, наполовину виповнену нужденними молдаванами. Посеред тієї сірої юрби Карло XII; біля християнської святині султанські янічари, що супроводили того самого страхітного Мазепу, який майже все життя провів на війнах проти турків і татар; крім цього, шведи, українці, німці, турки і поляки, до яких Орлик промовляє по-латині!

Той учень київської Могилянської Академії, який придбав славу шириною свого ума і розмахом політичних ідей, був уродженим промовцем. Його теплий дужий голос з нежданими переливами, повними нюансів, зворушував до глибини душі завзятих козаків; шведи поникли чолом у непорушній шанобливій позі, янічари мовчали...

Традиційна прощальна відправа йшла згідно з незмінним обрядом козацької традиції.

Карло XII поклонився перший перед тлінними останками Мазепи; всі пішли за його прикладом. На сальву козацьких самопалів відповіли шведські та турецькі дула, і бендерські гармати заграли востаннє. Відділ козацького війська оточив домовину, що їхала вперед до Галаца на вічний супочинок.

Це місто, збудоване над берегами Дунаю, зберегло досі Святоюрський монастир, прегарний будинок з генуезької доби, збудований у XV віці за часів тієї латинської республіки, коли вона йшла походами на Дунай. Мазепу поховали в головній церкві того монастиря у глубині хору у цегляному льоху, збудованому козаками. Тільки короткий напис на звичайній долівці з виведеним гетьманським гербом вказував на цей гріб.

Та довелося так, що Мазепа, який не зазнав спокою за життя, не найшов його після смерти. Два роки пізніше під час російсько-турецької війни московська армія опинилась на Пруті. Петро завдячував свій рятунок тільки тому, що вчас просив ласки і що великий везир був дурний та підкупний.

Під час тих боїв турецьке військо грабувало Галац; до нього дійшла звістка, що там поклали Мазепу з його скарбами. Його гріб знищили, його тіло вкинули до Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика воював у цій околиці на боці турків. Коли мазепинці довідалися про це святотаство, почали негайно шукати за тілом Мазепи, а віднайшовши його, поклали знову у давній гріб, який відновили: тільки розбитої долівки не направили, залишаючи її у такому самому стані на спомин злочину.

Минуло богато літ. У 1835 р. черці Святоюрського монастиря забули про ім'я того, що спочивав в їхній каплиці. Вони хотіли похоронити посередині своєї святині одного молдаванського боярина, що складав щедрі дари на монастирі; тоді вони відчинили могилу Мазепи і поклали боярина на домовину гетьмана.

За якийсь час молдавський уряд заборонив хоронити людей по церквах. Свояки боярина казали відчинити гріб, добули з нього домовини і поклали їх у новій могилі біля церкви, праворуч від входу. Знищену долівку Мазепи зняв і переховав у себе брат молдавського господаря князь Гіка; згодом вона щезла, ніхто не міг більше віднайти її слідів.

Тим часом гріб Мазепи став місцем паломництва для українських патріотів. У червні 1722 р. Орлик, переїзджаючи через Галац перед виїздом на чужину, де мав почати важке життя політичного емігранта й вигнанця, записує такі слова: «Був я у церкві св. Юрія відвідати гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу».

Напередодні війни з Наполеоном в 1811 р. український патріот історик Мартос, старшина російської армії, переїзджає зі своїм відділом через Галац. Він відвідує гріб Мазепи і в своїх споминах залишає нам такі пам'ятні міркування:

«Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за якого незалежність боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він згинув, сини України втратили ті святі права, яких Мазепа обороняв так довго з завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України і славетних козаків. Він визначувався великими прикметами і підтримував розвиток наук. Він відновив київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкими дорогоцінними рукописами. І ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку у першу неділю великого посту разом із Разіном та іншими злодіями і бандитами. Та яка ріжниця? Разін — бандит і боговідступник, Мазепа — освічена і гуманна людина, зручний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був приявний на цій негідній відправі, в якій на ганьбу нашої церкви беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

А проте таке обурення не могло проявитись назовні. Спомини Мартоса залишалися довго в рукописі, бо за царської влади паломництво до гробу Мазепи вважали майже державною зрадою або змовою проти державного ладу. Ось чому стільки імен найкращих українських синів не дійшло досі до нас.

Український патріот, що в однострої російського старшини йшов потайки поклонитись на гріб Мазепи, мав чого обурюватися. Аж до революції 1917 р. в усіх церквах царської держави від Владивостоку до Одеси у першу великодну неділю кидали анатему на Мазепу. Російська православна церква, що була слухняним знаряддям у руках царського уряду, ганьбила ще 200 літ після смерти національного українського героя, якого не переставала лякатись. Царський уряд робив усе, щоби знеславити або затерти спомин Мазепи: «Всевладний Мазепа» — як звали його автори панегіриків — став «проклятим і собакою».

Отся негідна боротьба мала свої наслідки. Найкращі сини Мазепиної спадщини, що зрозуміли його наміри та ідеї та хотіли їх продовжувати, що зреклись богатства і високих становищ, воліли заслання та Сибір, всі вмерли далеко від свого рідного

краю, пірвавши всі взаємини з рідною землею, і не мали змоги впливати на своїх земляків та поширювати серед них своєї ідеї.

А тим, що залишились на Україні, небезпечно було підтримувати зв'язки з мазепинцями. Коли 20 літ після полтавської битви один із післанців Орлика приїхав до Ніжина, полковники зібрались в підземеллі і там у померках відправили панахиду за великого гетьмана.

Недаремне царський уряд назвав український національний рух мазепинським, а російські історики, що супроти того уряду проявили таке саме рабство, як православна церква, ставились до нього у 200 літ після його смерти як до завзятого ворога і зображали його так само, як польські історики Хмельницького. Єдиний росіянин, що зірвав з тією ганебною традицією, був декабрист Рілєєв, засуджений на шибеницю.

Зате український народ у своїй теплій симпатії до гетьмана творив довкола його постаті зворушливі легенди. Одні вірили в те, що Мазепа не вмер і заховався в Київо-Печерській Лаврі (а не, як деякі кажуть, в Святософійському соборі). То знов оповідали собі про те, як він спить і з шаблею в руці жде на мент визволення України. Народні пісні, що зберегли ці перекази, переходили з покоління в покоління.

Так само таємним, як для свого народу, Мазепа лишився в европейській історії: помста, яку обіцяли йому росіяни, не дозволила аж до наших днів на справедливу його оцінку. Мазепу змальовували як нечесного авантюриста, підступного і зрадливого, що мав на оці тільки власну славу, себелюбного і жорстокого, якого нещирі ради були причиною нещастя Карла XII. Ми бачили, що все це неправда.

Мазепа був передовсім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, що зуміла би забезпечити собі повну незалежність від Росії і від Польщі. Його план був передуманий і добре підготовлений, він ішов до нього як до єдиної цілі все своє життя. Він не був неосяжний, навпаки: треба було виїмкового збігу несприятливих обставин, щоб він заломався. Карло XII вступив запізно на Україну, росіяни завдяки зраді здобули Батурин і Запорожську Січ, полтавська битва, що повинна була бути переможною, перемінилася несподівано у програну шведів. Можливе, що Мазепа зробив помилку, не звертаючи досить уваги на національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх плянів, спираючись занадто на аристократії без участи широких народніх мас, які в хвилині небезпеки не зуміли прокинутися і лишились пасивними, бо були здивувані почином, до якого їх ніхто не підготовив.

Та як там і було, невдача Мазепи є припиненням впливів західньої культури, якої представником був Київ, і перемогою московського варварства над її представницею Україною. Треба було довгих літ, заки переможені зуміли мирними засобами завоювати своїх диких переможців, заки учні київських

шкіл вказали шлях до вищої культури грубим боярам і диким царям.

А проте той Мазепа, над яким російські історики так знущалися, якого православні священики проклинали по всіх церквах, мав дивно привабливий вплив на поетів, малярів і музик в Европі, а це певна ознака остаточної перемоги, яку віщували йому поети, що були завсіди ворожбитами історії.

Чи можна сказати, щоб Мазепа програв справу?

Коли взяти на увагу безпосередній вислід і голий факт, вислід полтавської битви і втечу до Бендер, то так. Та коли зважити, що Мазепа влив в душу народу національні змагання, тоді ще неясні, розпорошені, нез'ясовані, що зібрав їх в одну цілість і надав їм реальну форму, що сам став символом української незалежности, до якої простягала свої хижацькі кігті Москва, тоді зусилля його не було зайве і можна вважати, що перемога його прийшла в хвилині, коли український нарід скинув зі себе пута неволі у 1917 р.

Не один гурт українців, що під час великої війни організувалися для боротьби за незалежність рідного краю, пригадували у своїх покликах ім'я великого гетьмана. В одній із проклямацій читаємо: «Дух Мазепи встає зі своєї могили; приходить хвилина, коли зможемо відплатити за полтавську гекатомбу».

Проти терору усіх переслідувань ідеї Мазепи зуміли вдержатись продовж двох століть, бо ніхто і нічо не в силі протиставитись думці людини і волі народу, який рішив стати свобідним. Право народів на самоозначення не є порожнім звуком: доказала це вже минувшина і докаже будуччина.

За Мазепою стояла правда.

ПРИМІТКИ

Ми хотіли зробити цю книжку живою, але нема в ній ні одної подробиці, яка не була би основана на якомусь документі або точно перевіреному тексті. Ми нічого не видумували, і коли читач хотів би переглянути використані тут джерела, побачить, що це не уявлене оповідання та що, змальовуючи образ одної з найбільше незвичайних епопей, яку знала Европа, ми не хотіли стримуватись від загальних висновків і роз'яснення подій.

Треба би хіба цілого тому на те, щоби списати повну бібліографію джерел до Мазепи. Тут хочемо обмежитися до неповного схематичного огляду. На першому місці згадаймо джерело першорядної ваги — дві хроніки: одну Величка (1620 до 1700), видану від 1848—1864, і другу анонімну, відому «Історію Руссов», написану приблизно 1770 р., а видану в 1864. Ми переглянули теж меморіяли, справоздання і метелики про похід Карла XII на Україну німецькою, французькою, шведською і голяндською мовою, як і ріжні часописи тодішньої доби «Gazettes» і «Mercures»; їхні інформації, широкі та точні, заслуговують після перевірки часто на увагу.

Що торкається документів сучасників, які були у зв'язках ближчих або дальших з дієвими особами тієї драми, то слід згадати: спомини тайного французького агента, Невіля (1698),

спомини Пасека,

спомини генерала Патріка Гордона, шотляндця на службі Петра (1849—1859),

спомини перекладчика Карла XII в Бендерах, грека Амера (видані в 1905),

спомини данського міністра при Петрі I Юста Юеля (данською мовою, 1893),

спомини маркіза де Бонака, французького амбасадора при Карлі XII (1756) і англійського амбасадора при Петрі льорда Вітворта (1758),

посмертні спомини князя Максиміліяна Емануеля Віртемберзького, що згинув під Полтавою (1730),

посмертний щоденник шамбеляна Карла XII Адлєрфельда, вбитого під Полтавою (1748).

Дуже точні звістки находимо в історії Карла XII (1742) пастора Нордберга, королівського сповідника, що брав участь у всіх великих подіях під час походу на Україну. Цей основний твір великої історичної вартости Вольтер оцінив зовсім несправедливо, з дуже легкої руки кажучи, що це «твір дуже зле перетравлений і дуже зле написаний». Полишаючи на боці форму, твір Нордберга має основне значіння щодо фактів.

Вольтер з таким самим гнівом і однобічно скритикував немилосердно теж другий цікавий твір із дуже важними документами «Подорожі» Де ля Мотре (1723). Автор тих споминів, французький протестант і великий мандрівник, перебував у Бендерах і Константинополі саме під час останньої дії Мазепиного життя.

У московських архівах находяться про цю добу неоціненні документи, з яких більшість видав в 1858 р. Бантиш-Каменський. Текст дуже важного меморіялу Орлика видрукувала у 1862 р. українська «Основа» у Петербурзі.

«Мазепа» нашого великого історика Костомарова складений на підставі нових документів, віднайдених у московських архівах уже після появи Бантиш-Каменського.

Про смерть Мазепи читали ми цікавий текст, найдений в архівах у Стокгольмі Н. Молчановським у 1903 р. Та сама тема є предметом книжки молдаво-волоських хронік майора М. Кагальніцеану (Яси, 1845).

Визначний шведський слявіст Альфред Єнзен видав у 1909 р. збірку першорядних документів зі стокгольмських архівів про зв'язки мазепинців зі Швецією. Сюди належить теж єдине у світі видавництво Karolinka Krigares Dagbocker у Люнді в Швеції, яке від довгих літ видає рівномірно спомини, меморіали і матеріяли про каролінців, товаришів Карла XII, що були з ним на Україні. Також Ернст Карльсон видав ріжні матеріяли про них у стокгольмській Historiska Handlingar.

Шведські документи зібрав та інтелігентно використав шведський історик Фріксель у своїй «Історії життя Карла XII».

Михайло Грушевський не дійшов іще у своїй «Історії України» до доби Мазепи, але в окремій студії з 1909 р. торкнувся справи союзу Мазепи з Карлом XII.

Один із авторів цієї книжки І. Борщак робив розшуки у даному напрямку в архівах у Відні, Парижі та Льондоні. Він мав нагоду теж використати архіви французького міністерства закордонних справ і джерело першорядної ваги «Діярій» Орлика. Крім цього, використав він такі свої друковані праці: «Вольтер і Україна», «Північна війна і французька дипльоматія», «Мазепа і тодішна французька преса», «Гетьман Орлик і Франція», «Дедукція прав України» (у випусках Київської Академії Наук і Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові) і «Пилип Орлик» (В-во «Червона Калина»).

Льорд Байрон

Мазепа

поема

I

В жахливий день біля Полтави
Від шведів щастя утекло,
Навкруг порубане, криваве,
Все військо Карлове лягло.
Військова міць, воєнна слава,
Така ж, як ми, її раби,—
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви,—
До того пам'ятного року,
До ще жахливішого дня,
Що на ганьбу й різню жорстоку
Ще більше виставив ім'я,
Ще більше військо дав на злім,—
Одному грім, а блиск усім.

II

Такий від долі жереб впав;
І Карло день і ніч тікав
Через поля, річки, діброви
В чужих і власних краплях крови.
За нього ж тисячі лягло,
А й слова скарги не було

На честолюбця в день заглади,
Як правда не боїться влади.
А як загинув кінь його,
Убитий кулею на полі,
Гієта дав йому свого
І вмер у російській неволі.
Та й цей скакун звалився з ніг,
Як чвалом кілька миль пробіг.
І в пущі, в темній глушині,
Де навкруги ворожі чати
Вже розвели свої вогні,
Прийшлося Карлу ночувати.
Чи ж це ті лаври, той вінок
Воєнної потуги й слави,
Що забирав останній сок
З народів шведської держави?
Мов неживого під сосну
Поклали короля до сну.
Тягуча ніч, холодний іней,
Гарячка ран, непевна путь
Йому заснути не дають —
Затерпло тіло, рани сині...
Та мужньо зносить володар
Від долі посланий удар,—
Бо підкорив нестерпні болі
Своїй твердій і впертій волі,
Що перед нею всі пригоди
Німіють, як колись народи.

III

Юрба вождів — яка ж мала! —
За день ще більше поріділа;
Ця ж рештка лицарів була
Хоробра й вірна вже — сиділа,
Німа, понура і сумна,
Круг короля й його коня,
Бо ж у нещасті, наче тінь,
Людини не покине кінь.
А поруч, в лицарській юрбі,
Де звісив дуб гілля дебеле,
Мазепа стомлений собі
З трави тверду постелю стеле.
Гетьман — похмурий і старий
І сам, як дуб той віковий.
Та спершу, хоч стомивсь за дня,
Козацький князь обтер коня,
Розгладив гриву, ноги й хвіст,

Розпутав, розгнуздав, обчистив,
Послав йому трави та листу
І тішився, що карий їсть,
А то журився довгий час,
Що змучений скакун не пас
В нічній росі траву-отаву...
Цей кінь терплячий був на славу,
На їжу й ложе не зважав,
А все робив, як пан бажав.
Кудлатий і кремезний зріст,
Палкий, прудкий неначе біс,
Він пана по-татарськи ніс.
На клич його бігцем приходив,
Хоча б там тисячі, чи тьма,
Чи ніч беззоряна, німа,
Усюди пана він знаходив —
Цей кінь від смерку аж до дня
За паном біг, мов козеня.

IV

Із цим упоравшись, гетьман
На землю розіслав жупан,
Списа до дерева припер
І взявсь оглянути тепер
Рушницю, чи вона як слід
Перенесла важкий похід,
Чи часом порох не промок,
Чи в кремінь потрапля курок,
Оглянув піхву, ще й ефес,
Чи вже не перетерся десь
Його міцний ремінний пас.
Аж потім славний ватажок
Добув торбинку й боклажок,
Увесь убогий свій припас,—
І з Карлом і всіма з почоту
Гостинно поділився він
З такою ж гідністю достоту,
Як на бенкеті дворянин.
Король з усмішкою гіркою
Свою мізерну пайку взяв
І, приховавши приступ болю,
Бадьоро, голосно сказав:
«У всіх із нашого гуртка
Відважний дух, тверда рука,
Та хто в цей час маршів, боїв
Балакав менше й більш зробив,
Ніж ти, Мазепо? На землі

Від Олександрових часів
Такої пари не знайти,
Як твій Буцефалос і ти.
Бо й скитську славу топчеш ти
На ріках і просторах степу».
«О, я прокляв,— сказав Мазепа,—
Ту школу, де я вчивсь їзди».
«Чому ж це так, старий гетьмане?
Чей добра школа ж то була?»
«На жаль, це повість не мала,
А стільки миль ще перед нами
Та сутичок із ворогами,
Що дужчі в десять раз від нас...
Залишим це на кращий час,
Аж доки за руслом Дніпра
Ми зможем коней попасти.
Вам, пане, спати вже пора,—
А варту буду я нести».
«А я б усе-таки бажав,—
Відрік король,— щоб ти сказав
Свою історію, ачей
Під цю гутірку голосну
Я відпочину і засну.
Бо сон тепер не йме очей».
«Для цього я вернутись рад
Так років з п'ятьдесять назад.
Мені двадцятий рік минав...
Ще Казимір королював,
Ян Казимір... Шість років я
Був паж у того короля.
Це був король! Учений сам —
Він зовсім був не пара Вам,
Бо й не збирався воювати,
Щоб набувать чужих країн,
А потім знов їх утрачати,
Тож супокійно правив він
І, крім гризні на зборах сойму,
Так мирно жив, аж непристойно.
Були йому турботи й там!
Він муз любив і гарних дам.
Дошкулять іноді й вони
Не менш від лютої війни.
Як тільки гнів його минав,
Він книжку й жінку знов міняв
І впоряджав бенкет на славу,
Що дивував усю Варшаву.
Зглядались діти і старі
На блеск і велич при дворі.
Він звався «польський Соломон»

У всіх поетів, крім одного,
Що втратив віру в пансіон
І склав сатиру був на нього.
Там був безжурний двір забав,
Де майже кожний був піїт...
Колись і я там віршу склав
І підписав — «сумний Терсит».
Я знав там графа-воєводу,
Славетнього, старого роду;
Мов рудня він багатий був,
А гордий, що й казать не треба,
І на своє шляхетство дув,
Немов зійшов на землю з неба.
Багатством, родом та ім'ям
Рівнявся тільки королям,
Пишався, чванився, гордів,
А врешті, наче в п'янім сні,
Він славу та діла дідів
Попросту видав за свої.
Інакше думала жона...
Молодша щось за тридцять літ,
Все важче зносила вона
Свою нудьгу і графів гніт.
Після безплідного бажання,
Дурману снів, вагань і мрій —
Вона послала на прощання
Сльозу невинності своїй —
І міряти очима стала
Варшавську молодь, танці, спів —
Та часу слушного чекала,
Щоб холод серця хтось зогрів,
Щоб графа увінчать новим
Титулом, що веде до неба...
Навряд чи хтось пишався б ним,
Хоч заслужив його, як треба.

V

Красунь-юнак я був тоді...
Тепер, коли вже сімдесятий
Мені минув, не гріх сказати,
Що в дні юнацтва золоті,
Бувало, кожного вельможу,
З мужів, чи хлопців, переможу
У всій привабній марноті.
Я ж був веселий і стрункий —
І вигляд мій не був такий

Поморщений, як ось тепер,—
То час війни й турботи стер
З обличчя душу, що негодні б
Мене вже й родичі пізнать,
Коли б могли моє сьогодні
З моїми учора порівнять.
Але ж колишніх рис моїх
Іще раніше я позбувся,
Аніж суворий вік торкнувся
Рукою старости до їх.
Літа, як бачте, не вгасили
В мені ні мужности, ні сили,
А то вночі з-під цих гілок,
Під чорним небом без зірок
Я б не розказував казок...
Та далі вже... Терези стан —
Він наче й тут передо мною,
Біжить до мене під каштан... —
Я бачу скрізь її живою,
А все-таки я не знайду
Ні барв, ні образів, ні слів,
Щоб змалювати ним оту,
Яку так палко я любив.
В її очах був східній жар —
Сусідство турків та татар
Змішало польську кров... Ті очі
Були чорніш цієї ночі,
Ще й з променем таким прекрасним,
Мов ніжний блиск молодика,—
Глибокі й вогкі як ріка —
Вони втопали в сяйві власнім.
В них море туги і вогню —
Мов очі мучениці-жертви,
Що дивиться на блиск в раю
І бачить радощі і в смерті.
Погідне і ясне чоло,
Мов літнє озеро, було,
Що в ньому навіть сонце з неба
Милується само на себе.
А щічки й рот... Та шкода й мови!..
Кохав колись — і нині теж —
Вогонь подібної любови
В добрі і злі не знає меж.
Бо що для неї злість і гнів?
А мрія серця, нам на зло,
Не гасне й до старечих днів,
Як це з Мазепою було...

VI

Ми бачились... Ми зустрічались...
А я дивився — і зідхав —
Вона й слівцем не обізвалась,
Та відповідь її я мав.
Є тисячі таких знаків —
Ми й описати їх не можем
Рядками зрозумілих слів,
Хоч їх і чув, і бачив кожен —
Вони таємно з серця йдуть,
Хвилюють радощами грудь,
І з обопільного стремління
Росте німе порозуміння,
Що з іскор — проблисків думок —
Вогнистий зв'язує шнурок;
Це несвідоме поєднання —
І ми ніколи не збагнем,
Як раптом іскорка кохання
Шаленим вибухне вогнем.
За нею стежив я здаля,
Зідхав, дививсь і плакав я,
Аж доки нас удвох звели,—
І відтоді здибались ми
Без підозріння... Я мовчав,
Я тільки млів, не признавався,
Язик тремтливо завмирав
І голос на вуста зривався,
Аж доки не прийшла пора!..
Є беззмістовна, глупа гра,
Що то за нею завше в нас
Лінивий коротали час.
В цю гру — забув, як звать її,—
Якось-то довелось мені
Заграти з нею... Та не знав я,
Чи вигравав, чи програвав я,
Бо я вже й тим щасливий був,
Що близько бачив, близько чув
Істоту, що її кохав я...
Так ревно я її беріг
(Коли б так нас цієї ночі!),
Аж доки враз не спостеріг
Задумою сповиті очі —
Ні щастя, ні невдача в грі
Вже не цікавили її...
Вона же грала без кінця,
Немов прибита до стільця,
Хоч довго не щастило їй.

І щось такого було в ній,
Від чого зрозумів я враз,
Що тут не слід губить надій.
І в мене мова полилась,
Якась нескладна й без прикрас,
А слухала вона мене...
Хіба ж те серце крижане?
Доволі й цього вже мені!
Хто слухав раз подібну мову,
Послуха знову... Перше «ні»
Ще не говорить про відмову.

VII

Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я й скінчу коротку
Свою поему мук і втіх.
Безглуздям ви назвали б їх!
На трон родитись — не для всіх,
Щоб стати вище від природи,
Перемогти себе й народи!
Я князь... чи то я був такий...
Міг кидать тисячами в бій
На певну смерть... А над собою
Я завше тратив силу й волю.
Та доведу вже до кінця...
Кохав я і зазнав кохання.
Хоч і щаслива доля ця,
А все ж кінець її — страждання.
Ми потай бачились... Той час,
Як ми зустрілись перший раз,
Був повен туги і чекання.
Не пам'ятаю днів, ночей,
Нічого — тільки час оцей
Повік не зможу я забуть.
Я всю віддав би Україну,
Щоб пережить таку хвилину
І знову тільки пажем буть —
Отим щасливим паничем
Із ніжним серцем та з мечем,
Без скарбу — крім дарів природи:
Здоров'я, юности та вроди...
Ми нишком бачились. Це здасться
Для декого потрійним щастям —
Не знаю... Я б життя віддав,
Щоб перед небом і землею

Я міг назвать її моєю...
Я так тужив і сумував,
Що тільки змогу мав
Десь нишком бачитися з нею.

VIII

На світі стільки є очей,
Що люблять стежити ночами
У слід закоханих людей...
Так само це було і з нами.
В таких випадках чорт — і цей
Хоч трохи, а повівся б чемно.
Боюсь, що я його даремно
Отудив... Може, то святець,
Що, втративши нудний терпець,
Дав вихід святобливій жовчі...
І нас двоїх одної ночі
Схопила зграя шпигунів...
Від гніву граф оскаженів —
А я голіруч — як на сміх!
Та тут — один супроти всіх —
Нічого б я, мабуть, не зміг
І в зброї з голови до ніг.
Було це саме на світанку
Поблизу графового замку...
Підмоги з міста я не ждав,
Бо й не гадав дожить до ранку.
Марію-Діву я благав
І двох чи трьох святих... а там
Скорився долі... І юрба
Мене у двір поволочила.
Яка Терезина судьба,
Не скажу вам — не знаю й сам.
Отак нас доля розлучила!
Але ж і лютий був, аж страх,
Прегордий воєвода-граф!
На це він досить мав причин,
Найбільш розлючений був тим,
Що наслідки цього випадку
Могли відбитись на нащадку...
Не менше вражений ще й тим,
Що герб його дістав цю шкоду
В той час, як він був паном роду...
Він сам для себе був святий
І думав, що в очах народу,
Як і в моїх, він теж такий...
Ах, чорт візьми! Коли б отут

Застав він пана короля,
То примирився б ще, мабуть,—
Але ж це паж!.. Сьогодні я
Злість графа добре розумію,
Та описати — не зумію.

IX

«Коня сюди!» — Коня ввели...
Це справді був шляхетний кінь —
На Україні виріс він.
Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги... Дикий звір,
Мов серна лісових узгір,
Не знав вуздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвавсь, і сіпавсь мов скажений —
Дарма! Годованця степів
Ведуть спітнілого до мене.
Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням — і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг,
Що так би й водопад не зміг.

X

Вперед, вперед! Скажений рух,—
Куди — не бачив я нічого...
Від бігу дикого, прудкого
У мене в грудях сперло дух...
Помалу никли ночі тіні,
А кінь летів, увесь у піні.
Останній звук із уст людських,
Як я помчав від ворогів,
Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що з вітром долетів крізь темінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шиї тріснув ремінь,
Що горло зв'язував мені —
Я обернувся на коні
І їм прокляття прохрипів...
Але ж за тупотом копит
Мій крик до них не долетів.

Досадно, прикро!.. Я ж хотів
За глум той глумом відплатить!
Від брами замку я й цеглинки,
Ні камінця не залишив,
З містка також ні деревинки,
А в квітнику ні стебелинки,
В покою, де стояв камін.
Окрім трави на рештці стін,
І ви, йдучи повз тих руїн,
Фортеці б навіть не вгадали...
Ті башти весело палали!
І з тріскотом зубчастих стін,
Що проти помсти не вціліли,
З дахів, що вуглям обгоріли,
Мабуть, не снилось там нікому,
Спливав свинця гарячий плин.
Коли від них лихого дня
Помчав я швидше блиску, грому,
На згубу пущений в поля,—
Що прийде день і я вернусь
З десятком тисяч верхових
І за ганьбу свою помщусь,
І дяку графові складу
На тих зухвалих дворових —
За негостинну ту їзду.
Вони пекельний жарт зо мною
Собі заграли того дня,
Як віддали мене на волю
Палкого, дикого коня,
Прип'явши туго ремінцями
До вкритих піною боків...
Та потім я і їм тим самим
Пекельним жартом відповів.
За все приходить час відплати,—
Зумій лиш час підстерегти!
Ніхто не зможе утікти,
Як серце месника завзяте
Шукає засобів до мсти.

XI

Вперед, вперед! — мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну світлу
На небі метеор між зір,
Так ми черкаємо простір...

А на шляху ні міст, ні сіл —
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лиш де-не-де зубчасті стіни
Фортець, збудованих колись
Проти татарської орди.
Безлюдно, скільки не дивись!
За рік проходило сюди
Турецьке військо... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита,
І зелень довго не росте.
Похмуре небо, сірувате,
Покрите млою... Вітру лет
На мене набігав з риданням,—
Я б відповів йому зідханням,
Та швидко мчали ми вперед,
Що ні зідхати, ні благати...
По кінській гриві пелехатій
Поллявся мій холодний піт,
Немов дощу краплиста злива,
А він скажено, полохливо
Сопе і мчить далеко в світ.
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Що зв'язане на нім висіло,
Для диких сил було мов пух.
І кожний мій болючий рух,
Звільнити ноги, спину, руки,
Напухлі від страшної муки,
Будили жах його і гнів,
Мов гострий дотик острогів.
Я зважившись крикнуть — кволо й глухо
Звучав оцей безсилий крик —
Мій кінь здрігнувсь від того звуку,
Як від удару — мчить щодуху,—
Неначе вчув фанфари рик,
Просякнув кров'ю вже ремінь,
Бо кров з натертих ран текла;
І спрагу вже почув язик,
Що як вогонь його пекла.

XII

Вже ось до ліса ми добрались...
Це був безкраїй, дикий праліс
Кремезних вікових дерев,

Що вже не гнув їх вітру рев,
Лиш хмиз обламував з дубів,
З сибірських вибігши степів.
Старі дуби росли там рідко,
Та буйно слався поміж них
Густий, зелений чагарник,
І листом він пишався влітку,
Аж доки ув осінній млі
Те листя ляже на землі,
В криваво-жовтих багрянцях,
Мов кров присохла на мерцях,
Що полягли на полі бою,—
І жовті голови зимою
Так і лежать без похорон,
Такі обмерзлі, задубілі,
Що зграя круків і ворон
Уже й клювати їх не в силі.
Була це дика площина,
Хащем покрита рівнина,
Там де-не-де росла ліщина,
Могутній дуб, міцна сосна.
Але ж росли вони не вкупі,
На щастя! бо коли би ні —
Не те судилось би мені!
Тонкі сучки й гілляки грубі
Не завдавали тілу ран,
Бо перед нами розхилялись...
І жити я ще силу мав.
В вечірній холод і туман
Помалу рани затягались,
А впасти — ремінь не давав.
Крізь листя вітром кінь летів,
Лишав далеко за собою
Кущі, дерева і вовків,
Що ззаду гналися юрбою...
Вночі на тропах лісових
Я чув їх довге плиг та плиг,
Що злість собак перемагає
І влучні вистріли стрільців,—
Куди б мій кінь не полетів,
За ним по п'ятах вовчі зграї,
Що їх і сонце не злякає!
Я вранці зблизька бачив їх,
Не дальше, ніж отой сучок,
Вночі ж я чув їх шурхіт-біг,
Злодійський обережний крок
Невтомних, невідступних ніг.
Як прагнув я списа, меча!
Коли судилось помирати

В цій вовчій зграї, то хоча
Чимало й їх порозтинати!
Як дуже я раніш бажав,
Щоби ослаб скажений біг,
Тепер тремтів, як лист дрижав.
Що дикий кінь звалиться з ніг.
Даремний страх! Чимало сил
Дістав від предків він своїх!
Не швидше лине сніжний пил,
Що сліпить очі, валить з ніг,
Заносить снігом селянина,
І хоч він бачить свій поріг,
Таки від хуги там загине,—
Так нісся кінь мій по лісах,
Невтомно, дико, без упину,
Такий роз'юшений, що жах,
Немов розбещена дитинка,
Як чимсь не догодити їй —
Ще гірше! — наче люта жінка,
Що вже згубила й розум свій.

XIII

Опівдні ми той ліс минули!..
Я змерз, хоч червень саме йшов,—
Чи, може, в жилах стигла кров? —
Страждання гільтая зігнули.
Я ж був тоді не той, що нині,
А буйний, мов гірський потік,
Не гамував бажань і втіх,
Не розбирався в їх причині.
Який же ж був мій гнів і страх,
Одчай і холод, голод, жах,
Які ж я мусів мати болі —
Коли-то, зв'язаний і голий,
Кудись у безвісті летів!
Я мав гарячу кров дідів,
Що від образи хвилювалась
І враз на ворога пускалась,
Мов люта гадина-змія,—
Не диво, що на хвильку тіло
Під гнітом тих страждань зомліло.
Здавалось, що паду вже я,
Бо захиталася земля,
Шалено закрутився обрій —
Та ба! Прив'язаний був добре!
Завмерло серце, тьма в мізку,
Щось хвильку стукало в виску

І стало... Небо і простір
Великим колесом кружляли,
Дерева п'яно танцювали,
Щось блиском осліпило зір...
Я вже не бачив, погибав...
Це смерть була, це смерть достоту!
Безсилий від страшного льоту,
Я чув, як морок наступав.
Я силкувавсь очунять знов,
Дарма! До себе не прийшов!
Таке відчуєш, як пливеш
На дощці в згойданому морю,
То тонеш, то летиш угору,
І мчиш до диких побереж.
Життя хиталося в мені,
Блищало блудними вогнями,
Що ніччю в неспокійнім сні
Пересуваються, мов плями
У міцно зімкнутих очах,
Коли в мізку гарячка, жар.
Та хутко відійшов цей жах,
А гірший залишивсь тягар:
Свідомість, що коли при смерті
Це саме треба пережить,
То вже не так-то легко вмерти...
Та доки прийде смерти мить
І тіло в порох розпадеться,
То нам, гадаю, доведеться
Далеко більше пережить.
Нехай! Таж я не раз, не двічі
Дивився просто смерті в вічі.

XIV

Вернулась пам'ять... Де ж це я?
Мені так холодно зробилось
І млосно — в голові крутилось,—
Та з кожним живчиком до мене
Назад верталося життя.
Враз гострий біль мене вколов —
То в серце стомлене, студене
Помалу поверталась кров;
В ушах безладно загуло,
Запульсувало серце мляво —
Вернувся зір, я бачив тьмаво,
Неначе крізь неясне скло.
Почув я плюскіт біля себе,
Вгорі ж мигтіло зірне небо...

Це був не сон: мій дикий кінь
Перепливав ріку глибоку,
Що розливалася широко
І мчала буйно в далечінь.
Ми пливемо серед потоку,
Де найдикіше рве бистрінь,
І скільки сил — гребе мій кінь,
Щоб досягти другого боку,
Що мовчки майорів здаля...
Тут від води й очуняв я,—
Її холодний свіжий дотик
Мене підсилив. Грудь коня
Могутньо рвала дикий потік,
Що заливав йому хребет...
І ми завзято йшли вперед,
Хоч посувалися помалу.
Нарешті — стали на землі...
Але в густій, дрімотній млі
Не міг я бачити причалу,
Бо поза нами — ніч і страх.
Не скажу, скільки я провів
Серед повільного страждання,
Не розумів, чи я ще жив,
Чи ще живе моє дихання.

XV

В блискучій шерсті й мокрій гриві
Боками носить дикий кінь,—
По кручі берега стрімкій
Вилазять ноги тремотливі.
Ми вилізли... В тумані ночі
Степи послалися без меж,
Що й краю їм не бачать очі,
Куди не глянь — одне і те ж:
Мов ті провалля в темнім сні —
Степи та балки лиш одні,
А де-не-де — біласті плями
Та зелені густі мазки
У сяйві місяця, за нами,
Що встав від лівої руки.
Ні сліду людської оселі,
Куди б не подивився я,—
В цій темній та сумній пустелі
Не блимне вогничок веселий
Ясною зіркою здаля.
Коли б хоч блудний вогник міг

Поглузувати з мук моїх,
То вже й тоді зрадів би я,
Бо серцю б радісно було
Згадати за людське житло.

XVI

Ми далі йшли — та вже помалу...
Бо вже стомився дикий кінь,
Ступав невпевнено й охляло —
На ньому ж піни пластовінь.
Він волі й кволої дитини
Покірний був би в ці години.
Але для мене — все дарма!
Хоч як приборканий мій кінь,
Та в мене сили вже нема,
А на руках тугий ремінь.
І слабо силкувався тут
Порвати ремінь добрих пут,
Що був зашморгнутий так дуже.
Даремне! Я не вирвав рук
Та й спроби кинув надаремні,
Бо дужче стягнуті ремені
Ще більше завдавали мук.
Скажений біг кінчався швидко,
Хоча мети було й не видко.
Десь горстка променів лягла —
О, як те сонце йде поволі!
Мені здавалось — сіра мла,
Що важко налягла на поле,
Не зміниться на день ніколи.
Аж доки враз на ввесь простір
Червоне полум'я розквітло,
Що розігнало рештку зір,
Забрало з їх колясок світло
І з трону ясного свого
Довкола землю залило
Єдиним сяйвом особливим,
Таким, лише йому властивим.

XVII

Вставало сонце... Біла мла
Здіймалася клубками вгору,
І звільна відкривалась зору
Пустеля степова, німа...

Вона без краю розляглась
За нами, перед нами, скрізь,—
Яка ж користь була для нас
Минати поле, річку, ліс?
На грунті дикої рівнини
Хоч би де-небудь знак чи слід
Людини чи бодай тварини,
Хоча б відбиток ніг, копит!..
Повітря мовчазне й сумне,
Комаха тут не продзижчить
І жаден птах не прокричить,
З кущів і з тирси не спурхне.
Отак чимало ще верстов
Мій кінь натомлений пройшов,
Хоч важко дихав, що здається —
Ще хвилька — й серце розірветься.
Ми йшли самі, та це здалось,
Бо враз на закруті стежини
Десь кінське ржання розляглось
Із хащі темної соснини,—
Чи то лиш вітер з-між листків
До мене шелестом донісся?
Ні, ні! То з тупотом з узлісся
Табун коней до нас летів
Чотирьохкутником великим.
Хотів я скрикнути — та ні!
Мовчать уста мої німі —
Бо де ж пани цим коням диким?
Їх ціла тисяча чи тьма —
А вершників на них нема!
Кошлаті гриви розвивались,—
І розліталися хвости,
Широкі храпи роздувались,—
Вони не знали ще вузди,—
Шо намуляла б рот до крови,—
А на могутніх копитах
Вони не чули ще підкови
Ані острогів на боках...
Табун ще вільних, диких коней,
Що, наче хвилі моря враз,
Летіли в дикому розгоні
З гудінням-тупотом до нас.
Коли мій кінь побачив їх,
То наче збувся він безсилля,
Напружив жили кволих ніг
І почвалав... Ще тільки хвиля —
Він хрипло, глухо заіржав,
Здрігнувся... і на землю впав...

Він важко дихав і лежав,
Очима мов крізь скло дивився,
Увесь у милі — й не дріжав...
Отак і шлях його скінчився,
Що перший та й останній був!
Табун підбіг — він бачив, чув,
Як кінь заржав, спинивсь і впав.
Вони й мене спостерегли,
Як я лежав на кінській спині
В тугім, скривавленім ремінні;
Дріжали, вітрили вони
І в різні боки розбігались,
То знов назад до мене йшли
І знову з жахом відвертались,
Аж доки враз одним плижком,
Після крутого повороту,
Від мене кинулись гуртом
За патріярхом свого роду —
Це вороний кошлатий кінь,
Мабуть, зі всіх найдужчий він —
Ні краплі сивого волосся
В блискучій шерсті б не знайшлося...
Ті коні форкають, хроплять,
Іржуть і крутяться круг мене,
Нарешті кинулись шалено
І в ліс назад вони летять,
Бо з жахом дике їх чуття
Людини очі зустрічає.
Тут сам зостався я в одчаї,
Прив'язаний тугим ременем
До цього трупа без життя;
Його німі, холодні члени
Лежали щільно біля мене
Вже без незвичної ваги,
Що то від неї я не зміг
Звільнити ні себе, ні їх,—
І встати не було снаги!
Отак лежали ми прикупі —
Вмираючий на мертвім трупі.
Як мало сподівався я,
Що бідна голова моя
Побачить блиск нового дня.
Від ранку до смерку лежав я,
Отак прикутий до коня,
Й очима сонце проводжав я
Та рахував години дня,
Що йшли повільною ходою...
В мені ще стільки сил було,
Щоб глянути, як надо мною
Востаннє сонце вже зайшло.

В душі відчай — такий глибокий,
Що мирить нас в останній час
Із тим, що в попередні роки
Найгіршим злом було для нас.
Це неминуче — це не зло,
А дехто й благо в нім знаходить
Не менш від того, що воно
Так рано інколи приходить;
Але ж ми всі цю певну ласку
Дбайливо хочем обминуть,
Бо в ній ми бачимо, мабуть,
Якусь незрозумілу пастку,
Куди обачний не впаде.
А дехто й сам на його жде,
До нього молиться з благанням,
Шука його з мечем своїм...
Цей осоружний, темний скін,
Кінець хоч би й яким стражданням,
А завжди непривабний він!
Й сказати чудно: діти втіх,
Що то проводять кожен день
Серед бенкетів та пісень,
Нестримні в забагах своїх,
В багатстві, в розкоші та славі,—
Вмирають легко, легше навіть,
Ніж ті, що мучаться ввесь вік.
Бо тим, що вже дізнали всього,
Що є прекрасного й нового,
Вже кидати нічого тут,—
Нових утіх вони не ждуть!
За чим на світі пожалкує,
Хто все вже звідав на землі?
Хіба крім смерти, що її.
Чи були добрі ми, чи злі,
Уява ріжно нам малює.
Кінця всіх мук чекає страдник,
А друг його — спокійна смерть,
В очах, що повні болю вщерть,
З'являється, як злодій, зрадник,
І нагороду відбирає —
Як деревце в небеснім раї...
За пережиті злидні й зло —
Те «завтра» все б йому дало,
Те «завтра» може й мало бути
Початком безконечних літ,
Без горя, без плачів і скрути,
І враз йому б відкрився світ! —
Життя привабне і багате,
Що й очі сліпли б від краси,
Було б йому замісто плати,
За сльози, за тяжкі часи

Він мав би владу, був би в силі
Блищать і тратить, рятувать —
Невже ж те «завтра» на могилі,
Аж на могилі має встать?

XVIII

Вже сонце сіло... Все ще я
Лежу, прив'язаний до трупа
Вже задубілого коня,—
Я вже гадав, що в спільну купу
Змішається наш порох тут...
Туманні очі смерти ждуть —
Рятунку я не ждав для себе.
Востаннє глянув я по небі
Пригаслим зором вздовж і вшир,
І бачу, як німим простором,
Уже побачивши свій жир,
Кружляє нетерплячий ворон;
Навряд чи схоче ждати він,
Поки настане жертві скін!
Спускався він все нижче й нижче,
Ще трохи покружляв і сів,
І знову далі полетів,
І знов сідав — щоразу ближче.
Я бачив тріпотіння крил,—
Так близько був він наді мною,
Що я б дістав його й рукою,
Коли б на це мав більше сил.
Та досить і слабого руху,
Одного шурхоту піском
І кволого, хрипкого звуку,
Щоби прогнать його цілком.
А більш нічого вже не знаю,
Хіба одне — в останнім сні
Якась чарівна зірка з раю
У вічі сяяла мені
Із мерехтливого проміння...
А там — холодне отупіння,
Важке, незглибне почуття,
Як я вертався до життя,
То знову наближавсь до смерти...
А потім знов дихання сперте,
Легонька дрож... і забуття...
Що серце й жили похололи —
Вже й іскор у мізку нема —
Важке зідхання... гострі болі...
Ще стогін — і... нарешті тьма...

XIX

Прокинувсь... Де я?.. Чи ж оце
Людське схилялося лице
Ласкаво, ніжно наді мною?
Невже ж це я лежу в покою?
На ліжку я лежу чи ні?
Чиї ж це очі неземні
На мене дивляться так мило?
Тут я свої примкнув на хвилю,
Бо сумнівався ще, чи я
Очуняв дійсно з забуття.
Дівчатко з довгою косою,
Струнке, вродливе і ставне —
Сиділо в хаті під стіною
І пасло поглядом мене.
Як тільки я прийшов до тями,
То стрітився з її очами,
Бо час від часу ці дівочі
Великі й ясні дикі очі,
Повніські співчуття й жалю,
На постіль падали мою.
Дививсь я довго... Аж тепер
Я зрозумів, що ще не вмер,
Що це й не сон, бо хтось не дав
Мене на жир шулік і гав.
Побачила дочка козацька,
Що очі я відкрив на мить,
І посміхнулась... я зненацька
Схопився, хтів заговорить,
Але не зміг... Вона ж на рота
Поклала пальчики мені,
Щоб я й не намагався доти,
Аж сили вернуться мої.
За руку узяла з любов'ю,
Щось там поправила в зголов'ю
І до порога навшпиньках —
Когось гукнула... В тих устах
Солодкий голос! а в ході
Звучала музика тоді...
Та ті, кого вона гукнула,
Не прокидались, і вона
З кімнати вибігла сама...
Та перед тим вона кивнула
Веселим поглядом мені,
Що я не сам, що я в сім'ї,
Що нічого мені боятись,
Бо всі близенько, і в потребі

Я їх побачу біля себе,
Готових у пригоді стати,
Що хутко вернеться й сама.
Я бачу, що її нема,
Що вийшла з хати,— і чогось
Мені нещасному здалось,
Що я зоставсь такий самітний,
Такий покинутий, безрідний...

XX

Вона вернулася з батьками —
Що ще сказать? — Я б не хотів
Надокучати вам згадками,
Як гостював я в козаків.
Вони знайшли мене в долині,
Внесли мов трупа в ближчий дім
І врятували... А потім
Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь проклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збагнуть?
Забудь печаль, одчай забудь!
Ще завтра вгледить Бористен,
Як на його турецькім боці
Спокійно коні попасем...
Як радо річку стрінуть очі,
Якщо до завтра доживем.
Добраніч, друзі!»
І гетьман
Під дубом, що розвісив стелю,
Простерся на тверду постелю,
Та вже привичну,— спав він там,
Де тільки ніч його заскочить,—
І сон стулив йому вже очі.
Та ви дивуєтесь, чому
Король не дякував йому
За повість? Він причину знав:
Король уже з годину спав.

1818.

Переклав *Д. Загул.*

I

Коли Мазепа з ревом і у сльозах лютих
Відчув, що тіло все, від рук до ніг, у путах,
І з шаблі бік горить,
І кінь баский під ним, годований травою
Хвиль морських, аж пашить огнистою жагою
Із ніздрів та копит —

Коли гадюкою звивався під шнурами,
Безсиллям скаженілий, дарма, до нестями
При втішених катах,
І падав на грізний кінський хребет поволі
З піною на губах, у поті весь на чолі
І з кров'ю на очах —

Неждано знявся крик: — і ось нараз без стриму
Людина й кінь летять у далечінь незриму
Крізь вибалки пісків,
Самі, у гомоні та куряві пустари,
Мов блискавка зміїна ріже чорні хмари
У здогоні вітрів!

Летять... Долинами, здається, подув бурі,
Немов борвій, що гори з'юртував похмурі,

Як розторілий щит...
Раз як сіренька крапка, що у мряці гине,
То знову виринають білим бризьком піни,
Що б'є в морський блакит.

Летять. Простору досить. Око і не вловить
Пустелю непочату й неосяжний овид —
Пірнули у безмеж.
Їзда їх наче лет, в якому ось-ось щезне
Під ними гір зчорнілих пасмо величезне,
Тінь міст, дерев і веж.

Та скільки раз сердега вдарить головою
Від бунту, кінь здрігнеться з остраху, стрілою
Понад вітрами птах,
Жене все глибше й глибше в поле опустіле,
Де ледви зморшками піски замерехтіли,
Мов сукня у пружках.

Чудними плямами танцює світ довкола,
Мигтіють довгі хмари, лісів горді чола,
Останки башт-руїн;
І бачить: промінем золочені гір рями,
І коні, що за ним рванулись табунами,
Прямують навздогін...

І небо, де вже вечір ставить перші кроки
У переливах хмар, що тонуть у глибокі
Плави хмарин нових,
І сонце, що мов човен хвилі його поре,
Купає своє коло мармурно-прозоре
Все в жилках золотих.

Блукає зір їздця, волочиться чуприна,
Повисла голова, багріє у краплинах
Пісковина й кущі;
А посиніле тіло мотузи обвили,
Як змій, що душить жертву з усієї сили
Й бере її в кліщі.

А кінь, не чуючи сідла вже ні вудила,
Скервавлений, жене вперед, щосили, з тіла
Шматки собі рвучи;
За ним новий табун... за стадом полохливим,
Що розкудовчили у гоні свої гриви,
Вже й галичі ключі!

Сичі за гайворонням сунуть без вагання,
Орел із побоєвищ і надморська каня,

Хоч день її сліпив,
Підзорні сови, дужий трупоїд-шуліка,
Якого гола шия, наче рука дика,
Розрізує мерців!

Злітає все на ці воздушні похорони,
Все кидає гніздо: старих дубів корони,
Старезні хуторі,
Мазепа ж, очманілий, нечутний на крики,
Питається себе: — Хто там простяг велике
Це віяло вгорі?

Надходить ніч без зірки, схована у мряки.
Завзялися звірі, як нагнані собаки,
На бідного їздця;
Між ним і небом, наче темінь хуртовини...
Він бачить їх, то тратить, чує, як із тіней
Жене ватага ця.

Нарешті по трьох днях безглуздої погоні
Крізь бори та степи, пустелі й оболоні,
Як леди рік пройшов,
При криках хижаків кінь падає при смерти,
Звалився на каміння, на гамуз розтерте
При блискавках підков!

А обік впала гола, зломана людина,
Покрита вся кервою, більше, ніж калина,
Коли заквітне ліс;
Над нею хмара птах кружляючи гогоче
І не одна бажає виколоти очі,
Розпалені від сліз.

Та що ж! цей труп живий, що повзаючи гине
Колись іще буде народом України
Звеличаний як князь;
Шулікам і вірлам він дасть свою відплату,
Невкритими гробами вкриє піль багато,
Де кров його лилась.

Страхітна його велич з його мук повстане.
Колись кирею вдягне прадідних гетьманів
У сяєві зіниць;
А як у ній з'явиться — степові народи
Пішлють йому назустріч фанфар хороводи
І падатимуть ниць!

II

Так само і ти линеш на уяви крилах,
Звичайний смертнику, коли на тебе сплил:
Таємна міць богів:
Даремне не даєшся, верхівець,— твій геній
Несе тебе насильно в шамотні скаженій
За овиди світів.

Минаєш старі гори та снігові шпилі,
Пустині, океани, десь на небосхилі
Підхмарну далину,
В утечі позаземній тягнеш за собою
Ряди нечистих духів, що самі юрбою
Прокинулись зі сну.

У пориві натхненнім переходиш межі
Всієї дійсности і п'єш на безбережжі
Із вічної ріки...
Ніч зоряна і темна прибрана, поете,
Волоссям, що його розкинули комети,
Виводячи танки.

І бачиш нові зорі, Сатурна перстені,
Підбігунових ночей заграви всміхнені
Посеред білих криг,
Ніщо тебе не томить, світ — життя безкрає,
І кожним порухом його кінці зміняє
Твій негамовний біг.
Хто коли-небудь знає — янголи, демони?! —
Яка це страшна мука — твої перегони,
Чим у твоїх очах
Ті дивні блискавки? якими це вогнями
І крилами примар пече тебе ночами
Невисловлений жах?

Кричиш від остраху і, далі незворушний,
Женеш, блідий, охлялий... злітаєш, бездушний,
На землю з гордих хмар...
За кожним твоїм кроком ближче до могили,
Падеш... ось край... ще раз зібрав ти свої сили,
Встаєш, ти — володар!

1828.

Переклав *М. Рудницький.*

Зміст

I Щаблі карієри
6

II Гетьман
18

III Мотря Кочубеївна
46

IV Мазепа і Карло XII
58

V Розгром
88

Примітки
106

Льорд Байрон. Мазепа (*поема*)
108

Віктор Гюго. Мазепа (*поема*)
131

БОРЩАК І., МАРТЕЛЬ Р.

Б82 Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана/Автор. пер. з франц. М. Рудницького.— К.: Вид-во СП «Свенас», 1991.—136 с.
ISBN 5-85722-002-5

Ця книга — життєпис і політичний портрет гетьмана Івана Мазепи, однієї з найдраматичніших і найзагадковіших постатей в історії України, видатного полководця, громадського діяча. До неї увійшли також поеми В. Гюго і Дж. Байрона під назвою «Мазепа».

Б $\frac{4701000000—000}{М228(04)—91}$ Без оголошення ББК 84.4.Фр.

Литературно-художественное издание

Борщак Ілько,
Мартель Рене

ИВАН МАЗЕПА

Жизнь и чаяния великого гетмана

Авторизованный перевод с французского
РУДНИЦКОГО МИХАИЛА
На украинском языке

Відповідальна за випуск
Н. Т. ПОПСУЄНКО
Художній редактор
Л. І. АНДРІЄВСЬКИЙ
Технічний редактор
Т. І. СЕМЧЕНКО
Коректор
Г. П. ЛУКОВА

Здано до набору 03.12.90. Підписано до друку 28.02.91. Формат $60 \times 90^1/_{16}$. Папір офс. № 1. Гарнітура журнальна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 3,5. Умовн. фарбовідб. 14,0. Обл.-вид. арк. 8,8. Тираж 100 000 пр. Зам. 0-614. Ціна 4 крб.

Видавництво спільного радянсько-австрійсько-американського підприємства «Свенас»: 254119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Віддруковано на поліграфкомбінаті ЦК ЛКСМУ (МДС) «Молодь». Адреса поліграфкомбінату: 254119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.